Masteroppgave

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Magnus Johan Nyløkken

Religiøsitet i Senmiddelalderens Norge

Masteroppgave i Historie
Veileder: David Bregaint
Mai 2022

The Mass of Saint Gregory. Metropolitan Museum of Art, New York. https://adoremus.org/2018/05/mass-st-gregory-snapshot-mystery/

NTNU
Kunnskap for en bedre verden

Magnus Johan Nyløkken

Religiøsitet i Senmiddelalderens Norge

Masteroppgave i Historie
Veileder: David Bregaint
Mai 2022

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

NTNU
Norwegian University of
Science and Technology

Forord

Arbeidet med masteroppgaven har vært en fascinerende reise for meg med å utforske det jeg vil kalle for ulike 'grener' i kildematerialet og følge hvor litteraturen ledet meg. Denne reisen har vært et lite eventyr for meg og utfordringen at det er så få kilder om dette temaet, har gjort arbeidet enda mer spennende. Hele prosessen har vært lærerik for meg, både i form av å lære mer om norsk kristendomshistorie og jeg har lært mye om tekstrelatert arbeid og det å bygge en faglig tekst på denne størrelsen.

Jeg vil takke veilederen min, David Bregaint for all hjelpen jeg har fått, Kjersti Bruvoll for å ha hjulpet meg med oversettelsene av de gamle brevtekstene. For det sosiale vil jeg takke alle mine medstudenter på masterprogrammet i historie på NTNU. Jeg vil også takke familie som har vært støttende gjennom denne lange prosessen, og en spesiell takk til mamma som så igjennom språket i oppgaven.

Innhold

Forord 1

Innhold 2

1. Introduksjon 5

1.1. Tema 5

1.3 Historisk kontekst 7

1.3.1 Fra Romerriket til Norge 8

1.3.2 I Norge før kristningen 10

1.3.3 Fra kristningen 11

1.3.4 Organisering av Kirken 12

1.3.5 Kirken i Senmiddelalderen 13

1.4 Historiografi – sekundærlitteratur 15

1.4.1 Debatt: Var Norge Kristent? 17

1.4.2 Kirkehistorie 18

1.4.3 Generell historie 19

1.4.4 Artikler 20

1.5 Primærkildene 20

1.6 Teori og Metode 21

1.6.1 Metode for arbeidet 21

1.6.2 Teori 22

1.7 Tekstens oppbygging 24

Kapittel 2: Historisk debatt: Var Norge Kristent? 25

2.1 Edvard Bull 26
2.1.1 Folk og Kirke: 26
2.1.2 Kritikk av Folk og Kirke 28
2.2 Fredrik Paasche 29
2.2.1 Kristendom og Kvad 29
2.2.2 Paasches doktordisputas 32
2.3 Debatten etter Bull og Paasche 34
2.3.1 Sverre Bagge 34
2.3.2 Næshagen 36
Kapittel 3: Å være en god kristen 42
3.1 Gammelnorsk Homiliebok 42
3.1.1 Jul 1 43
3.1.2 Moralpreken III: Klokkeprekenen 44
3.2 Dydene og Lastene 47
3.3 Oppsummering 50
Kapittel 4: De geistlige i møte med de likegyldige og ukristne 51
4.1 Aslak Bolts Jordebok 52
4.1.1 Kirkens kontroll 54
4.1.2 Synd og skrifte 57
4.1.3 Eksempel fra jordeboka 57
4.1.4 Diskusjon 59

4.2 Diplom – de geistliges brev relatert til nordmenns tro 60
4.2.1 Brev av 11. desember 1516 fra erkebiskop Erik Valkendorf 60
4.2.2 Brev av 19. november fra biskop Olaf til kanniken i Trondheim 66
4.2.3 Brev av 2. juni 1530 fra abbedissen i Munkeliv kloster til erkebiskopen i Nidaros 68
4.3 Abbed Matthias 70
4.4 Diskusjon 72
Kapittel 5 77
5.1 Konklusjon 82
Vedlegg 1: Valkendorfs brev til kong Kristian II 85
Vedlegg 2: Brev fra Olaf til kanniken i Trondheim 87
Vedlegg 3: Brev fra abedissen i Munkeliv kloster til erkebiskopen i Nidaros 90
Bibliografi 93
Primærkilder 93
Litteratur 93
Nettkilder 97

1. Introduksjon

1.1. Tema

> Riktignok er kampen for at indføre kristendommen i Norge en mangesidig kulturkamp. Olav den hellige er likeså meget en politisk og social reformator som en religiøs. Og hele vor gamle historie indtil kongedømmets endelige seier over det gamle aristokrati er i første rekke en kamp mellem den europæiske og den nationale kultur. Men mens den europæiske kultur i virkeligheten seiret på omtrent alle andre områder – om end tilsut på bekostnings av folkets selvstændighet -, så formådde den nye, kristelige moral og religion ikke at trenge dypt ned hos nordmændene. De var middelalderen igjennem – og kanske længer endda – omtrent som de russiske adelsmænd på Peter den stores tid: bare man skrapte dem litt på armen, kom tataren frem.[1]

Dette skrev Edvard Bull i *Folk og Kirke* hvor han begrunner argumentet i en lang rekke kilder at nordmenns tro var overfladisk og ikke fulgte reglene kirken hadde satt. Dette ligger i sentrum for hele oppgaven og har vært i sentrum angående spørsmålet om nordmenns tro i middelalderen i historieforskningen frem til i dag. Dette er et stort og komplisert tema som fører til at det er da nødvendig å spørre om det er nok bevis for Bulls påstand eller ikke. Som konsekvens av temaets kompleksitet, har historikerne i etterkant hovedsakelig introdusert nye tema inn i diskusjonen, deriblant Ferdinand Næshagen.[2]

Målet med oppgaven er å undersøke nordmenns religiøsitet i perioden 1400 frem til 1537, katolisismens siste periode i Norge, basert på kilder fra 14-og 1500-tallet. Primærkildene som blir brukt i oppgaven har sitt formål å finne argumenter for eller imot spørsmålet om folks religiøsitet. Primærkildene er satt sammen av en oversettelse av *Aslak Bolts Jordebok*,[3] og et utvalg av gamle oldbreve fra *Diplomatarium Norvegicum*,[4] hovedsakelig middelalderbrev skrevet av medlemmer av geistligheten i Norge.[5]

I denne teksten vil jeg undersøke de historiske kildene og hva de forteller om nordmenns religiøsitet i senmiddelalderen, da dette spørsmålet er lite forsket på i perioden.

---

[1] Edvard Bull, *Folk og Kirke* (Kristiania: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1912), 12
[2] Ferdinand Linthoe Næshagen (2000) Medieval Norwegian Religiosity: Historical Sources and Modern Social Science, *Scandinavian Journal of History*, 25:4, 297-316. https://doi.org/10.1080/034687500750046942 Han introduserte tverrffaglighet, blant anna psykologi, inn i spørsmålet om folks religiøsitet i perioden.
[3] Jon Gunnar Jørgensen, *Aslak Bolts Jordebok*, Oslo (Riksarkivet: 1997). Forkortet i teksten til ABJ.
[4] Diplomatarium Norvegicum bind I-XXIII. Forkortet i teksten til DN flere steder.
[5] Lars Hamre, *Innføring i Diplomatikk*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1972), 6. Dette viser at begrepet 'diplom' er brukt til å beskrive middelalderbrev generelt. I teksten bruker jeg både begrepet 'diplom' og 'brev' til å beskrive det samme.

Religiøsitet her refererer til spørsmålet om eller hvorvidt nordmenn var kristne og religiøse. Først en undersøkelse av debatten mellom historikerne om nordmenns religiøsitet ved bruk av de viktigste innleggene til debatten.[6] Denne debatten setter i stor grad tonen for resten av oppgaven: Historikerne undersøkt i denne oppgaven undersøker dette spørsmålet om folks religiøsitet i middelalderen med fokus på ulike tema som og blir inkludert. Deretter en presentasjon av hva de geistliges forventinger til befolkningen var, som skaper grunnmuren til analysen som undersøker når de forventningene ikke ble møtt basert på tre ulike typer kilder satt i kronologisk rekkefølge: Aslak Bolts Jordebok, gamle brev og en artikkel om Abbed Matthias. Analysen er dermed ikke begrenset til primærkilder og har primærfunksjon som rent bevismateriale for å undersøke dette spørsmålet om nordmenns religiøsitet og har en sekundærfunksjon å gi Bulls argument mer ammunisjon. Dette kan være nyttig for debatten sin del da de fleste ser ut til å ha vært uenig med Bull.[7]

Religiøsitet i middelalderen er en viktig del av å forstå nordmenns daglige liv i perioden og er med på å bedre vår forståelse for den sosiale historien. Kompleksiteten og utfordringene herunder er ikke å undervurdere. Kildene innunder dette temaet er få og dette temaet inneholder utallig mange undertema som kan undersøkes, blant anna sjelegaver, botsavlat, messen, kristne ritual, klosterliv og så videre. Til tross for denne store utfordringen har en rekke historikere tatt på seg å undersøke dette spørsmålet.

Dette er en tid med store omveltninger og endringer i det europeiske samfunnet. I Europa hadde folket blitt en mer aktiv politisk aktør og mer utdannet, i konflikt med monarkiene og et pavedømme med manglende legitimitet.[8] De siste tiårene var spesielt ille for paven hadde i stor grad blitt redusert til en italiensk prins med rent lokale og egoistiske interesser.[9] Det var religiøse konflikter og bevegelser gjennom hele 1400-tallet frem til reformasjonen, hvor Jan Hus ble brent på bålet i 1415 som førte med seg store reaksjoner og den nye husitt-bevegelsen i Bøhmen.[10] I tillegg var det en ny religiøs bevegelse som spredte seg i befolkningen hvor en

[6] Det er flere som har skrevet om denne debatten fra før, men det er ikke hensiktsmessig å inkludere alle tekstene. Heller inkluderer jeg de viktigste tekstene.
[7] Sverre Bagge, «Kirken og folket,» i *Norges Kultur Historie Bind 2: Kaupang og katedral*, Ingrid Semmingsen et al., red., (Oslo: H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard), 1979), 213
[8] Walter Ullman *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, (London: Routledge, 2003), 204. Refererer til flere setninger i siste avsnitt, og manglende legitimitet viser i kommentaren om antipaven sin situasjon 'clearly indicated to what a low level the successor of St Peter had sunk' på tredje siste line.
[9] Ibid: 210
[10] Donald F. Logan, *A History of the Church in the Middle Ages*, (London and New York: Routledge, 2002), 327-328

større del av folket ville leve et religiøst liv som munkene gjorde, som førte til en lang rekke religiøse samfunn i befolkningen.[11]

Norge i samtiden var en utkant i Europa, det nordligste punktet Den katolske kirke nådde. Jeg fokuserer her på perioden 1400 frem til 1537, den siste katolske perioden i Norge før reformasjonen kom i 1537. I tillegg til å være en periode med en lang rekke motsetninger som kan sees i debatten om kirken i Norge var i en blomstringsperiode eller i en nedgangsperiode, har denne perioden et enormt potensial for historieforskningen. Et enormt potensial som ikke har blitt utnyttet til sitt fulle, hverken i kirkehistorie eller i politisk historie.

Geografisk tar oppgaven for seg det som skjer på fastlands-Norge med et fokus på Nidarosprovinsen som var erkebispesetet i Norge. Dette var det politiske maktsenteret i Norge i perioden da det var der hvor erkebiskopen hadde hovedsetet. Sammenlignet med resten av Europa, var Norge en utkant i perioden og erkebiskopene i Nidaros i perioden var generelt sett flinke og ser ikke ut til å ha ført til frustrasjon hos befolkningen.[12] Dette kunne ha hatt en stor påvirkning på hvorfor reformasjonen ble innført i 1537 ovenfra istedenfor en naturlig politisk bevegelse som på kontinentet.

I primærkildene ble kilder som er skrevet på norsk prioritert over de som ble skrevet på latin av en rekke årsaker: Antall diplom måtte begrenses for å kunne ha en dyp analyse av de, hvor det var naturlig å beholde diplomene som var på norsk: Ifølge sammendraget var de tekstene av like mye verdi som den andre, men den ene var allerede på norsk.

1.3 Historisk kontekst

Middelalderen i Norge var en periode med store kulturelle endringer over tid. Den første perioden etter kristningen av Norge er karakterisert av en gradvis endring over tid hvor Norge ikke ble kristnet over natten, men over tid spredde kristendommen seg gjennom landet. Den andre perioden, etter omkring 1350, kan karakteriseres som 'Norge i kjølvannet av svartedauden.' Denne siste perioden er full av motsetninger og kontraster i

[11] Ibid: 341-342 beskriver pietismen som bevegelse hos befolkningen i Europa og bruker *'The Brethren of the Common Life'* som eksempel på et religiøst miljø. Dette miljøet dukket opp mange ulike steder gjennom 1400-tallet, som blant anna i Delft og Utrecht (se siste avsnitt side 342).
[12] Lars Hamre, 'Unionstiden 1450-1523' i *Nidaros Erkebispestol og Bispesete 1153-1953*, Arne Fjellbu et al., (Oslo: Forlaget Land og Kirke, 1955), 494 for Olav Trondsson og 499 for Gaute Ivarsson. Begge de to skal ha fortsatt Aslak Bolts tradisjon med å være flinke administratorer og ha fokusert på å gjøre et godt arbeid med økonomien.

sekundærlitteraturen, hvor det er sterke argumenter både for kirkens forfall og kirken i en blomstringsperiode. For å få et godt bilde over kristendommen i senmiddelalderen er hele denne perioden viktig å forstå.

Kristendommens historie i Norge er ikke en historie som lever i et vakuum, men noe som utviklet seg i kontekst med historien. Kristendommen utviklet seg på en spesiell måte på grunn av hvordan verden var rundt kristendommen, hvilke behov kirken måtte utfylle og hvordan individer, verdslige og geistlige, levde sine kristne liv. Dette er det spor av gjennom hele kristendommens historie: Det var spesielle omstendigheter som førte til at klosterlivet voks fram og ble en institusjon innenfor kirken, som ikke eksisterte da kristne ble forfulgt. Mange av elementene som eksisterte i kristendommen i middelalderen var elementer som ble innført over en lengre periode som ikke eksisterte fra begynnelsen.

1.3.1 Fra Romerriket til Norge

Den tidlige kristne identiteten blir skapt i konteksten av Jesu korsfestelse og den etterfølgelsen som kom etter. Det var en ubehagelig situasjon de levde i, hvor de hadde mulighet til å leve som vanlige folk når situasjonen var stabil.[13] Majoriteten av befolkningen var ikke tilhengere av kristendommen. Det ser ut til å ha vært en trend at kristne møtte falske anklager og autoriteter fikk press fra den generelle befolkningen, som ble verre dersom noe hadde gått feil vei.[14] Med andre ord var det de som fikk skylden for ulike hendelser som ikke er spesifisert i litteraturen, som blant anna pest og dårlig avling. Etterfølgelsen av kristne i antikken var varierende i perioder, da vi har keisere som etterfulgte kristne til en større grad enn de tidligere keiserne. De fleste fortellingene om kristne martyrer ser ut til å ha vært datert til etter 250, som Den hellige Valentin av Roma i 270,[15] og Katarina fra Alexandria i 305.[16]

Etter at kristendommen ble statsreligion i Romerriket ser vi en reaksjon, som førte til utviklingen av klosterbevegelsen. De valgte å flykte til ørkenen hvor Kristus selv hadde blitt fristet av djevelen, 'hvor demonene flakket hvileløst omkring.'[17] De tidlige kirkefedrene, som

[13] Bernard Green, *Christianity in Ancient Rome: The First Three Centuries.* (New York: T&T Clark International, 2010), 132
[14] Ibid: 132
[15] Per Einar Odden, «Den hellige Valentin av Roma (av Terni) (-~270)» *Katolsk*, 14.01.2019, https://www.katolsk.no/biografier/historisk/valentin
[16] «Katarina fra Alexandria» i *Store Norske Leksikon*, 10.03.2020, https://snl.no/Katarina_fra_Alexandria Artikkel hentet fra papirleksikonet så ingen forfatter. Fagkonsulent for artikkel er Per Bjørn Halvorsen.
[17] Vidar L. Haanes, *Fra Kristnedommens Historie: Klosterliv i Middelalderen, Reformasjonen,* (Oslo: Det teologiske Meninghetsfakultet, 2001), 3.

Augustin, var på jakt etter den samme utfordringen som Jesus og forsøkte å gjøre om dette til en livsstil. Etter hvert utviklet det seg et fellesskap rundt dette, og det utviklet seg over tid til å bli til institusjoner innenfor kirken. En årsak til dette er at kristendommen etter keiser Konstantin, ble mindre krevende,[18] det førte til et behov for en større utfordring for de mest religiøse i samfunnet.

Etter at kristendommen ble en statsreligion i Romerriket, spredde religionen seg raskere enn tidligere. Det er vanskelig å estimere nøyaktig hvor mange kristne som levde innenfor Romerrikets grenser, men en kilde peker på at det var omkring seks til syv millioner kristne som levde i Romerriket rundt år 312, med et mindre antall utenfor grensene.[19] Det samme året som kristendommen ble statsreligionen i Romerriket.

Med noen unntak, ser det ut til at kristendommen holdt seg hovedsakelig innenfor grensene til Romerriket frem til Karl den stores erobring av de tyske områdene. Da Karl den stores erobringer var over, regjerte han over store områder i Frankrike ned til fjellområdene som er dagens grense til Spania, store deler av Italia og de tyske områdene helt til de danske myr-områdene.[20] Dette i sammenheng med at Karl den store ble kronet som keiser, førte til en allianse mellom keiseren og paven, samt at keiseren tok opp et religiøst ansvar å forsvare pavedømmet.[21] I 782 henrettet Karl den store mange Saksere fordi de nektet å la seg konvertere til kristendommen når han skulle konvertere de tyske områdene.[22] Det er ikke spesifisert hvor mange det var, men det må ha vært et så stort antall at Alkuin av York skrev et brev, antageligvis for å informere Karl den store:

> Faith must be voluntary not coerced. Converts must be drawn to the faith not forced. A person can be compelled to be baptized yet not believe. An adult convert should answer what he truly believes and feels, and, if he lies, then he will not have true salvation.[23]

Dette sitatet reflekterer den religiøse holdningen til konversjon i sterk kontrast til verdsliges holdninger til religion. Dette reflekterer og den mer intellektuelle delen av kristendommen, til tross for at Alkuin som skrev teksten ikke ser ut til å ha vært en geistlig, reflekterer selve teksten

[18] Edward Norman, *The Roman Catholic Church: An Illustrated History*, (Los Angeles. University of California press: 2007), 22
[19] Donald F. Logan, *A History of the Church in the Middle Ages.* (London and New York: Routledge, 2002), 7-8 siste setning på siden som går over til neste side.
[20] Ibid: 71
[21] Ibid: 75
[22] Ibid: 80
[23] Ibid: 80 I kilden er det ikke tydelig om dette er den samme Alkuin som var læreren til Karl den store, men det ser ut som om at det må være det og at denne referansen er fra før han ble læreren til Karl den store.

denne holdningen.[24] Det var en sterk kontrast mellom de geistlige og verdslige gjennom hele middelalderen, ikke bare hos Karl den store. I dette tilfellet ser det ut som om at Alkuin av York ble læreren til Karl den store, men dette er ikke gjort tydelig i kilden referert til her.[25]

1.3.2 I Norge før kristningen

Etter prosessen hvor områdene erobret av Karl den store ble konvertert til kristendommen, spredde kristendommen seg etter hvert til Skandinavia. Kristendommens historie i Norge starter før slaget ved Stiklestad i 1030 og hedendommen eksisterte lenge ved siden av kristendommen i Norsk historie.

I *The Cross Goes North* er der vi kommer lengst tilbake i forhold til kristendommens historie hvor de presenterer forskningen 'da korset dro nordover' til de nordlige delene av Europa, som blant anna Norge, Sverige og Romerske Britannia.[26] Kilden beskriver funnene som har blitt gjort uten en lengre forklaring på nøyaktig når kristningen startet. De tidligste funnene er en crozier, det vil si en krokete stav som en biskop brukte, hvor produksjonsdatoen er satt til 700-tallet, men graven er datert til 900-tallet.[27] Det er sannsynlig at dette er et produkt av vikingenes plyndring, men vi vet ikke sikkert og vi har andre tegn på kristendommens påvirkning på det norrøne Norge i førkristen tid. Den første er det som er beskrevet som 'den enslige Tors hammer,' en pendant, del av et kjede en har rundt halsen, som kanskje er et tegn på kristning eller et svar på kristendommen.[28] De er datert til tidlig 900-tallet hvor tre av dem er funnet i Norge ifølge deres figur 29,4.[29] Det andre eksempelet er vogn-graver som har paralleller med en kristen begravelse ved å etterligne de kristne begravelsene: Vognene ser ut til å ha vært en substitutt for kister, men det er ikke tydelig spesifisert i *The Cross Goes North*.

Kilden stiller et interessant spørsmål som viser til tidligere kristning: Hvorfor starter skandinavere å bruke vogngraver i det *The Cross Goes North* beskriver som 'mest intense fasen av kristningen?'[30] Det kan argumenteres at det er fordi det var en påvirkning kristendommen hadde, men usikkert i hvor stor grad dette er tilfellet. Det siste tegnet på kristendommen i Norge

[24] Ibid: 80
[25] Peter Sigurdson Lunga fagansvarlig, «Alkuin,» *Store Norske Leksikon*, 19.01.2021, https://snl.no/Alkuin Hentet fra papirleksikon.
[26] Jörn Staecker, "The Cross Goes North: Christian Symbols and Scandinavian Women," I *The Cross Goes North*, (York: York Medieval Press, 2003), innholdsliste.
[27] Ibid: 464
[28] Ibid: 468
[29] Ibid: 469
[30] Ibid: 471

er at vi ser omkring tre graver i Norge som er begravet med et kors eller krusifiks-pendanter.[31] Denne boka viser ingen tegn på at misjonærer kom til Norge i denne perioden før år 1000. Det er noen bevis for at det var noe kristning, men basert på materialet representert i The Cross Goes North, er bevisene tynnere i Norge enn i Sverige og Danmark.

1.3.3 Fra kristningen

Fra perioden omkring 1030 er det flere kilder som er tilgjengelige for oss og det er derfor enklere å fortelle om kristendommens utvikling. Kristningen startet ikke da, men den gikk over i en ny fase hvor de ble den nye offisielle religionen i Norge. Det ser ut som at det var en tvetydig utvikling etter kristningen, da bilder av de norrøne gudene ser ut til å ha forsvunnet ganske raskt, men andre holdninger som å feire mektige hjelpere med øl og fest ser ut til å ha fortsatt i kristen tid.[32]

Kristningen av Norge betyr ikke at alle nordmenn ble kristne over natten, det var en prosess som måtte ha tatt lang tid. Å beskrive 1030 og utover som 'etter kristningen' er en svært tradisjonell måte å se historien på. Kongenes 'kristnings-innsats' ser heller ut å ha den trenden at det de gjorde hadde langvarige konsekvenser. Håkon den gode var den første omtalte kirkebyggeren og var den første som brakte biskoper til Norge.[33] Olav Haraldsson, eller 'Olav den hellige,' hadde kanskje den største påvirkningen på kristningen av Norge og det er det som gjør at vi tradisjonelt sett har satt datoen for kristningen til 1030, da han døddе i slaget ved Stiklestad. Olav den hellige innførte en rekke lover som endret Norge til et mer kristent land, for eksempel skulle de døde gravlegges på kirkegårder, søndag skulle være en hvile-og-gudstjenestedag, trellene skulle etter hvert frigis og at de også skulle få lov til å hvile på helligdagene.[34] I tillegg tyder det også på at Olav den hellige ikke bare innførte løver, men også rollen som martyr hadde en stor påvirkning på kristningen. Omkring 40 år etter hans død skrev Adam av Bremen at martyren Olav 'minnes og dyrkes evig av alle folkene ved havet i nord, nordmenn, svear, gøter, dansker og slavere.'[35]

Kristendommen førte med seg store endringer i Norge over tid. I begynnelsen av kristendommen i Norge ser vi en trend at det var mange privatkirker, til en så stor grad at Orning

[31] Ibid: 477
[32] Hans Jacob Orning, *Norvegr: Norges Historie: Frem til 1400*, Bind 1, (Oslo: Aschehoug, 2011), 126 og 127.
[33] Jan Schumacher «Kristningen av Landet,» i *Katolsk kirkeliv i Norge gjennom 1000 år*, Red., Else-Britt Nilsen, Bernt Oftestad og Liv Hegna, (Oslo: St Olav forlag, 2016), 18
[34] Ibid: 19
[35] Ibid: 20

kaller dette for 'privatkirkesystemet' hvor det var høvdingenes private kirke.[36] I denne perioden var det få utenom geistlige som kunne lese og av den grunn ble de brukt i administrasjonen, samtidig som at de adelige hadde kontroll over eiendommen til kirken,[37] i form av at det var en del av privatkirkesystemet og ikke hadde kontroll over egne gods. Dette endret seg som resultat av reformbevegelsen hvor Den katolske kirke tok kontroll over egne ansettelser og eget gods.[38] I tillegg førte dette også med seg en utvidelse av kristenretten hvor 'ingen skulle blande seg inn i den kirkelige lovgivningen og at geistlige skulle dømmes av kirkelige domstoler dersom de hadde forbrutt seg.'[39] Første århundret etter kristningen skjedde det store endringer som resultat av eksterne forhold i tillegg til de interne endringene, da kirken fikk et fotfeste, deretter ble det innført betydelige endringer i hvordan kirken var styrt, som nevnt ovenfor.

1.3.4 Organisering av Kirken

Livene til nordmenn endret seg som et resultat av kirkens ankomst til Norge, det som var et norrønt land ble til et kristent land med større likheter med andre kristne land. Dette var ingen brå endring, men det var en rekke endringer som kan best beskrives som en kombinasjon av brå og gradvis utvikling. Vi ser tegn på at det ble brukt norrøne motiver i kirkekunst.[40] Faktisk så slo paven fast i et brev sitert nedenfor.

> Kirken må korrigere noe (av det de hedenske folkene praktiserer) på en streng måte; andre ting kan den tillate ved å vise overbærenhet; og atter andre ting må det sees gjennom fingrene med for en tid, i håp om at tålmodighet i noen tilfeller vil være i stand til å begrense det onde som kirken motarbeider.[41]

Samtidig med reformbevegelsens konsekvenser i Norge, ble etter hvert kirken også mer organisert enn tidligere. De første bispedømmene ble opprettet i Oslo, Bergen og Nidaros like før 1100 og Nidaros ble etablert som erkebispesetet i 1153.[42] I tillegg er det en rekke andre utviklinger som skjer i denne perioden som tyder på at kirken ble mer organisert i Norge. For det første ser vi en utvikling hvor vi ser flere norske biskoper, for det andre spredte helgenkulten seg og for det tredje kom klostervesenet til Norge.[43] I tillegg til dette ble det også bestemt at alle nye kirker som ble bygd skulle tilhøre kirken, det vil si at dersom lekfolk bygde en kirke,

[36] Hans Jacob Orning, *Norvegr: Norges Historie: Frem til 1400,* Bind 1, (Oslo: Aschehoug, 2011), 123
[37] Ibid: 136
[38] Ibid: 136
[39] Ibid: 136
[40] Jan Schumacher «Kristningen av Landet,» i *Katolsk kirkeliv i Norge gjennom 1000 år,* Red., Else-Britt Nilsen, Bernt Oftestad og Liv Hegna, (Oslo: St Olav forlag, 2016), 13
[41] Ibid: 15
[42] Ibid: 25
[43] Ibid: 26

kunne de ikke gjøre noen krav eller rettigheter på eiendommen.[44] Kirkens menn ble også like selvstendige da de ikke lenger skulle 'styres med hugg,' som hadde blitt gjort med treller.[45]

Et av eksemplene som kan beskrives som en mer brå overgang er kirkeåret som et nytt kalenderår for nordmenn. Dette kirkeåret var bygd opp med en rytme hvor hver syvende dag, på søndag, var det helg og da skulle ingen arbeide.[46] Kirkeåret var i en stor grad bygd opp av denne ukentlige rytmen på syv dager, i tillegg til andre festdager og helligdager hvor noen var større enn andre. Eksempler på dette er påske og festdager til enkelte helgener som sankt Augustin av Hippo.

1.3.5 Kirken i Senmiddelalderen

I historiografien er det en debatt om kirken var i en nedfallsperiode etter svartedauden eller om det var en blomstringsperiode for kirken. Ifølge Elstad og Halse (2021) er det Lutherske kirkehistorikere som har representert protestantismen som noe svært godt og kirken før reformasjonen som en kirke i en nedgangsperiode på et materielt, moralsk, intellektuelt og religiøst nivå.[47] Videre forteller Elstad og Halse om kilder som henviser til reformer og aktiv fornying på 14-og 1500-tallet i Norge i tillegg til at Munkeby kloster i Levanger ble gjenåpnet på 1470-tallet. I denne debatten ser det ut til at begge sidene har solide argument og tyder på at det var en nyansert periode. Som vi kommer til å diskutere senere i analysen om Aslak Bolts Jordebok, ser det også ut som om at situasjonen til den katolske kirke i Norge kunne ha vært nokså annerledes og potensielt bedre i 1470 enn i 1430. Oluf Kolsrud argumenterte at danskekongen overstyrte lokale valg og satte inn egne biskoper, hvor i en lengre periode var ikke den danske biskopen i Oslo til stede i perioden 1420-1452 for å utføre sine plikter.[48] Her er det uklart om det er hele denne perioden eller om det var i lengre perioder innenfor de tre tiårene hvor han var biskop han ikke var til stede, men det er tekniske detaljer fordi poenget er det samme: Biskopen ser ikke ut til å ha vært til stede mesteparten av tiden, trolig bare et par ganger i løpet av denne perioden.

[44] Ibid: 28
[45] Ibid: 29
[46] Hallgeir Elstad og Per Halse, *Norsk Kristendomshistorie,* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2021), 37
[47] Ibid: 37
[48] Oluf Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga 1: Millomalderen* (Oslo: Aschehoug & Co (W. Nygaard), 1958), 282 Ifølge dette ser det ut som at biskopen som ble valgt var en adelsmann og hadde ingen interesse for bispedømmet anna enn egen økonomisk vinning.

Etter svartedauden spilte kirken en stor rolle i norsk politisk historie da pesten hadde ført til landbrukskrise som rammet aristokratiet i en større grad enn kirken.[49] Dette ser ut til å ha ført til en situasjon hvor norske adelen var utdøende i senmiddelalderen.[50] I perioden var det til en viss grad et juridisk 'overlapp' mellom kirken og kongen, da de regjerte over samme geografiske områder, men på ulike områder: Samtidig som at kongedømmet Norge hadde lover, hadde kirken også lover og regler som måtte følges av den kristne befolkningen. Noen steder, som for eksempel ved et mord, ble det en overlapp mellom kirken og kongen. Sættargjerdens bestemmelser, som var en del av dette, ble stadfestet og i grensetilfellene gikk utfallet i favør til de geistlige.[51] Kirken styrket sin posisjon i Norge gjennom både mer eiendom relativt til de andre samfunnsmaktene, og de økte sin jurisdiksjon.

Senmiddelalderens kirke i Norge i perioden ca. 1432 frem til reformasjonen i 1537 kan beskrives med to ulike 'trender' som møter hverandre. Den første trenden er gode administratorer fra kirken sin side, hvor det var kompetente erkebiskoper i Nidaros, som trolig er årsaken til at vi ikke hører noen sterk kritikk mot geistligheten på grunn av rikdom og makt.[52] Dette er og reflektert i kildene da vi kan finne noen kilder om hvordan folk oppførte seg, som vil bli analysert senere, men det er ingenting som tyder på noen overlevende skriftlig kritikk mot kirken i Norge. Dersom den kilden eksisterer, er den trolig brent som resultat av reformasjonen.

For det andre kom de gode administratorene i møte med pavedømmets korrupsjon: Det var nok at danskekongen hadde gode forhold med paven for at kongen fikk lov av paven å overstyre lokale kirkevalg, som for eksempel bispevalg.[53] Som vi vil se senere i teksten var Danmark et eksempel på dette da det beskrives i sekundærlitteraturen at geistligheten i Danmark var danskekongens embetsmenn. Kirken hadde myk makt, men den hadde liten hard makt i form av soldater og lignende, av den grunn var det ingenting en biskop eller erkebiskop kunne gjøre når paven godtok dette anna enn å resignere. 'Resignasjon overfor verdslige maktmidler var det som banet vei for reformasjonen – ikke protest mot kirkens posisjon i folket.'[54]

[49] Bernt T. Oftestad et al., *Norsk Kirkehistorie*, (Oslo, Universitetsforlaget, 2005), 58
[50] Ibid: 59
[51] Ibid: 59-60
[52] Ibid: 62
[53] Ibid: 63
[54] Ibid: 63

Reformasjonen i Norge var en reformasjon ovenfra som ble innført av danskekongen og det var ikke mye erkebiskopen i Nidaros, da Olav Engelbrektsson, kunne gjøre med dette. Han forsøkte å gjøre motstand i form av et åpent opprør mot danskekongen, men da det ble tydelig at hjelpen fra Keiseren ikke kom, satte han seg på festningen Steinviksholm i Trondheimsfjorden.[55] Olav Engelbrektsson drog til Flandern hvor han døde året etter.[56]

1.4 Historiografi – sekundærlitteratur

Den store utfordringen med å skrive om kirkehistorie i denne perioden er mangelen på kilder skrevet av historikere, i tillegg til at det er få skriftlige kilder tilgjengelig. Dette stammer fra forskningens hovedfokus har vært på kristningen av Norge og reformasjonen, hvor problemet ser ut til å stamme fra at det har vært for få kirkehistorikere.[57] Det er gjort langt mer arbeid om kristningen og reformasjonen enn perioden imellom, som er en dynamisk periode hvor Norge var i stadig endring, som 'står nærmest urørt.'[58] I nyere tid har situasjonen endret seg noe, det ser ut som at nå er mer interesse for perioden før reformasjonen i Norge enn det var frem til ca. år 2000. Et eksempel på dette er *Lay Belief in Norse Society 1000-1350*,[59] som kom ut i 2009 og vil bli brukt i sammenheng med analysen i kapittel 4.

Historieskrivingen om denne perioden er sterkt påvirket av den norske politiske situasjonen på 18-og 1900-tallet hvor nasjonsbyggingen stod i sentrum og dette skulle bekrefte en luthersk identitet.[60] I sekundærkildene reflekteres dette i at en rekke historiske verk har blitt påvirket av dette, et eksempel på dette er at Oluf Kolsrud la skylden på danskene dersom det var noe å kritisere. Dette har ført til at mange av historikerne har mye av verdi å fortelle og informasjon som ikke nødvendigvis er referert til i mange nyere verk, samtidig som at en ikke kan stole på alt de skrev. Hos Kolsrud som eksempel, refererer han ikke til noen kilder hvor han la skylden på danskene.

[55] Magne Njåstad, *Norvegr: Norges Historie 1400-1840, Bind 2,* red., Hans Jacob Orning, (Oslo: Aschehoug, 2011), 48
[56] Ibid: 48
[57] Tarald Rasmussen, *'Erkjennelse og interesse – middelalderen i norsk kirkehistorieksriving,'* I *Den kirkehistoriske utfordring*, (Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2005), 33-34. Jeg refererer til informasjon på begge sidene her. Han nevner ikke reformasjonen spesifikt, men det er inneforstått i at han skriver 'de første 500 år av norsk kirkehistorie' på side 34.
[58] Ibid: 34
[59] Arnved Nedkvitne, *Lay Belief in Norse Society 1000-1350*, (Kjøbenhavn: Museum Tusculanum Press, 2009).
[60] Tarald Rasmussen, *'Erkjennelse og interesse – middelalderen i norsk kirkehistorieksriving,'* I *Den kirkehistoriske utfordring*, (Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2005), 28

Før jeg beskriver situasjonen i litteraturen under kirkehistorie, vil jeg kort beskrive hvordan litteraturen ser ut på den politiske arenaen. Det virker som om at dette er en bortglemt periode hvor Norge var under Dansk styre og derfor kjedelig å undersøke. Faktisk må man helt ned i primærkildene for å se at det var kriger mellom Danmark-Norge og Sverige fordi de fleste bøkene om generell norsk historie i perioden nevner ikke krigene. Det samme gjelder holdningene mellom det norske riksrådet og den Danske kongen, hvor i Bind 23 brev 314 i Diplomatarium Norvegicum er det beskrevet hvordan det måtte til lange og harde forhandlinger for at riksrådet skulle sverge troskap til Danskekongen i 1532.[61] Kanskje det viktigste som ikke blir skrevet i gamle eller nye historiebøker om perioden er de politiske intrigene mellom erkebiskop Olav Engelbrektsson og den danske tronen som viser til en politisk konflikt det siste tiåret før reformasjonen.[62]

Ved å lese generell norsk historie i senmiddelalderen kan leseren havne i den fellen å tro at Norge var en passiv part i unionen. I DN skapes heller det bildet at det var en kontinuerlig konflikt imellom det norske riksrådet og Danmark som kulminerer i en kort krig. Å inkludere dette i sekundærlitteraturen ville ha skapt et mye mer nyansert bilde av Norge i perioden. Kritikken til den nåværende sekundærlitteraturen som skriver om generell norsk historie ignorerer den lange konflikten og interessen som danskekongen hadde i å ha en dansk kirke og de maktpolitiske fordelene, som vil bli videre beskrevet i kapittel 4.

Generelt sett er det lite som er skrevet om kirkehistorie og kultur i Norge på 1400-tallet, som er relevant for oppgaven jeg skriver om. Det virker som om at norske historikere helst ville hoppe over 1400-tallet, samt hele perioden under Kalmar-unionen. Inntrykket etter å ha lest igjennom en rekke bøker er at det er skrevet langt mer om byhistorie og politikk enn det er skrevet om religion i Norge på 1400-tallet. Der det er skrevet om religion er det noe som er spesifikt for denne perioden, men mesteparten av kirkehistorien ser ut til å ha blitt skrevet om perioden ca. 1000-1350.

[61] DN XXIII: 314
[62] DN XXII: 321. Dette er et eksempel på denne konflikten mellom geistligheten og de verdslige hvor Engelbrektsson hadde fengslet Nils Lykke, en adelsmann. Forholdene her ser ut til å ha vært kompliserte, en del av det politiske maktspillet i perioden.

1.4.1 Debatt: Var Norge Kristent?

Norsk Kultur historie:[63] beskriver ulike tema innenfor norsk kulturhistorie, hvor blant anna han beskriver debatten mellom Edvard Bull og Fredrik Paasche om nordmenn var kristne i middelalderen. Sverre Bagge, forfatteren av kapitlet, oppsummerer debatten kort og skriver om ulike temaer relevant til debatten, som blant anna sjelegaver og friller.

For å kunne skrive noe om debatten er det viktig å spørre hva vi mener med spørsmålet om nordmenn var kristne i middelalderen. Ifølge Paasche var det ikke at vi skulle spørre om folk var ‘’personlig kristne’ i moderne protestantisk forstand eller levde etter Det nye testamentes moral.’[64] Fokuset måtte være hovedtrekkene i Den katolske kirkes lære. Når vi går fra å lese Paasche til Edvard Bull har vi en annen standard hvor handlingene er en viktig pekepinn på å finne ut om nordmenn var kristne. Som Marxist var Bull mer materialistisk enn Paasche, dette har en stor påvirkning i hvordan Bull ser på kristendommen før reformasjonen og peker på syndene som et bevis på at folk ikke var kristne.

> Vil man søke at forstå, hvorfor kristendommen i Norge hadde så vanskelig for at assimilere sig med folkets eget åndelige liv, hvorfor den isteden derfor kom med at føre til en kamp imot dette og til sist på mange områder overvinde og knuse det - da må man sikkert finde flere forklaringsrunde. Der er vel neppe tvil om, at næsten hele middelalderen igjennem var kristendommen en langt svakere og mindre væsentlig faktor i det norske - og muligens også i det svenske og danske - folks liv end i de sydligere germanske stammers.[65]

Dette er det første avsnittet i boka *Folk og Kirke* av Edvard Bull. Han starter med en litt hardere retorikk enn resten av teksten. Han refererer til Sars da han oppsummerer et argument av Sars hvor den hedenske kultur hadde nådd et høyere høydepunkt enn i Europa, og den norrøne kulturen gjorde mer motstand på grunn av at den hadde nådd høyere.[66] Deretter fortsetter han med at dette ikke er tilstrekkelig. Å sette så høye krav til sin egen side i en debatt er smart fordi

[63] *Norges Kultur Historie Bind 2: Kaupang og katedral,* Ingrid Semmingsen et al., red., (Oslo: H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard), 1979).

[64] Sverre Bagge, «Kirken og folket,» i *Norges Kultur Historie Bind 2: Kaupang og katedral,* Ingrid Semmingsen et al., red., (Oslo: H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard), 1979), 212

[65] Edvard Bull, *Folk og Kirke* (Kristiania: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1912), 11

[66] Ibid: 11

det fører til et sterkere argument. Forsøket hans her er trolig å fjerne svake punkt og konstruere et argument som er sterkere.

Motargumentet til dette kommer fra *'Kristendom og Kvad'*[67] av Paasche, som satte kristendommen og det religiøse livet i middelalderen i et mer positivt lys enn Edvard Bull. Paasche argumenterte her at nordmenn var ekte kristne og at dette kunne sees fra å undersøke temaet fra et litterært perspektiv.

1.4.2 Kirkehistorie

Kirkehistorien på 1400-tallet i Norge er mangelfull, og det ser ut som at det er to årsaker til dette. For det første ser det ut som at det har vært en mangel på interesse å skrive om dette temaet, da det er relativt vanskelig å finne litteratur om det. For det andre er det også dårlig med primærkilder om temaet. Det eksisterer noe, men relativt lite i forhold til andre land da mesteparten av kildene ble brent når reformasjonen kom til Norge.

Det var vanskelig å finne informasjon om Norge i senmiddelalderen, og hvor det er inkludert i perioden boka skriver om, er ofte 1400-tallet det århundret det er skrevet minst om i perioden 1300-1600. *Norsk Kirkehistorie* skrevet av Bernt Oftestad er et godt eksempel på dette, hvor kirken på 1400-tallet deler kapittel med 1300-tallet.[68] Kirken på 1400-tallet i Norge er at de fikk mer jord enn det de allerede hadde og ble så mektige at de hadde de administrative rollene.[69] Her refererer boka trolig til det at Erkebiskopen i Nidaros også var lederen for riksrådet. Det som står i denne boka blir også bekreftet i anna sekundærlitteratur, som blant anna Bagge og Mykland. Her finner vi også en av de få motsetningene i sekundærlitteraturen i perioden som er viktig å nevne: Oluf Kolsrud, som vi kommer tilbake til, mente i *Noregs Kyrkjesoga* at kirken som en organisasjon og administrativ enhet, var dårlig styrt i perioden mellom svartedauden og første del av 1400-tallet, hvor hovedproblemet var den danske kongens overstyring av bispevalg i Norge.[70] Situasjonen for kirken som en politisk og administrativ enhet burde kanskje beskrives som nyansert i senmiddelalderens Norge.[71]

---

[67] Fredrik Paasche, *Kristendom og Kvad,* (Kristiania: H Aschehoug & Co, 1914).
[68] Bernt T. Oftestad et al., *Norsk Kirkehistorie* (Oslo: Universitetsforlaget, 2005), 9 (innholdsliste)
[69] Ibid: 59
[70] Oluf Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga 1. Millomalderen*. (Oslo: H. Aschehoug & CO (W. Nygaard). 1958), 277

[71] Lars Hamre, 'Unionstiden 1450-1523' i *Nidaros Erkebispestol og Bispesete 1153-1953,* Arne Fjellbu et al., (Oslo: Forlaget Land og Kirke, 1955), 494 for Olav Trondsson og 499 for Gaute Ivarsson. Viser til samme sett

Reformasjonen Uten Folk er en bok som tydelig lener seg i en pro-katolsk retning. Den er viktig å ta med fordi den går så dypt inn i temaet. Ifølge Laugerud, skal folk ha vært like kristne som andre land i Europa og ikke en religiøs utkant.[72] Det er en bok som er kritisk til kildene; hva kildene forteller blir referert til i selve teksten og ikke bare i fotnotene, samt at de påpeker at kildene ble skrevet av de som var utdannet.

Å undersøke hva litteraturen forteller om folks religiøsitet er enda vanskeligere enn kirkehistorie og dette er et gjentagende trekk i sekundærlitteraturen. Et typisk eksempel på dette er i *Norsk Kristendomshistorie* hvor de beskriver kildematerialet om trua i folket, som sparsomt før de beskriver noe av de gjenværende kildene.[73] I litteraturen hvor det ofte er skrevet litt om folks religiøsitet, ofte i tekster hvor dette temaet er på et par sider, har de ulike bøkene et ulikt utvalg som ikke har blitt brukt hos andre historikere. Vanligvis kommenterer de og at kildene er tynne. De tekstene har verdi i forhold til temaet de skriver om, som blant anna i *Norsk Kristendomshistorie* referert til ovenfor som skriver generelt om kristendomshistorie, men legger ikke til mye verdi til spørsmålet om religiøsitet.

1.4.3 Generell historie

Teksten kommer til å ta i bruk en rekke bøker som beskriver den generelle situasjonen i Norge i senmiddelalderen. I historiografien er det ofte mye som går igjen i flere bøker, men det er noen ganger informasjon som er ulik fra andre bøker. Mesteparten av sekundærlitteraturen beskriver historie ovenfra; maktpolitikk mellom Danmark og Norge, handel osv. Det er lite som er skrevet om kirkehistorie på 1400-tallet frem til reformasjonen i Norge, hvor mesteparten av litteraturen er enten skrevet i en anna periode eller andre tema innenfor historie.

Nidaros Erkebispestol og Bispesete 1153-1953 er en god oversikt over Biskopene i Nidaros og er en av de bøkene som skriver mest om 1400-tallets kirkehistorie i Norge. Det er omkring 100 sider som er skrevet om perioden 1400-1522.[74] Biskopene Aslak Bolt, Olav Trondsson og Gaute Ivarsson ser ut til å ha vært flinke ifølge denne teksten. Boka gir et godt bilde over de ulike biskopene i perioden, med hovedsakelig et politisk og administrativt perspektiv og argumenterer blant anna at de gjorde det bra fordi at de ikke var korrupte og

av fakta jeg refererte til tidligere i teksten. Her viser det til flinke erkebiskoper, et kontrast til biskopene som ble utnevnt at danskekongen som er beskrevet hos Kolsrud.

[72] Henning Laugerud, *Reformasjonen Uten Folk* (Oslo: St. Olav forlag, 2018), 56

[73] Hallgeir Elstad og Per Halse, *Norsk Kristendomshistorie,* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2021), 59

[74] Redaksjonskomite: Arne Fjellbu et al., *Nidaros Erkebispestol og Bispesete 1153-1953* (Oslo: Forlaget Land og Kirke, 1955), 402-508 viser til antall sider skrevet om denne perioden. Over flere kapittel.

gjorde det som typisk ble sett på som en god biskop. Det er flere måter å måle det på, som består av å gjøre det som er forventet: Utføre pliktene, være til stede og sette kirken først. Et eksempel på at dette ikke ble fulgt, kan vi blant anna se hos biskoper som ble valgt til stillinger og var sjeldent til stede for å fullføre sine plikter som biskop.[75]

1.4.4 Artikler

Abbed Matthias og Tautra Kloster beskriver Abbed Matthias, en danskmann som ble valgt til abbed i Tautra kloster.[76] Abbed Matthias var et godt eksempel på et problematisk medlem av geistligheten, og derfor relevant til kritikken. Som en del av cisterciencerordenen førte til at det var vanskelig å gjøre noe med han. Cisterciencerordenen var ikke under biskopen i det områdene hvor de hadde kloster, de var direkte under paven. Dette førte til at Abbed Matthias kunne komme unna med å gjøre nesten hva han ville uten noen konsekvenser. Teksten vil bli analysert i kapittel 4 hvor det blir undersøkt hvilke mulige konsekvenser handlingene hans ville ha hatt i samtiden. Teksten gir inntrykk av at de andre geistlige var helt fortvilet over situasjonen og de visste ikke hva de kunne gjøre fordi det var ingen av de som hadde noen autoritet over Matthias, ikke engang erkebiskopen.

Den andre store artikkelen inkludert i teksten er *Medieval Norwegian Religiosity: Historical Sources and Modern Social Science* av Ferdinand Næshagen.[77] Denne artikkelen vil bli analysert i debatten og er en av de nyeste verkene som er relevant for spørsmålet om folks religiøsitet. Dette er en svært komplisert artikkel som inkluderer en rekke ulike forskningsfelt inn i spørsmålet om folks religiøsitet i middelalderen. Dette er og en av de få forskningsartiklene som er direkte relevant for spørsmålet om hvor religiøse folk var i perioden undersøkt i denne oppgaven; senmiddelalderen.

1.5 Primærkildene

> Enhver som arbeider med forskning på nordisk middelalder, kjenner til at kildetilfanget er haltende og spredt. Et resultat av dette er at forskningen er preget av en ujevn vektfordeling styrt av hva som forefinnes

[75] Oluf Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga 1. Millomalderen*. (Oslo: H. Aschehoug & CO (W. Nygaard). 1958), 282
[76] Øystein Eikroll, "Abbed Matthias og Tautra kloster" i *Årbok (Nord-Trøndelag Historielag).* Redigert av Nord-Trøndelag Historielag. (Steinkjer: Nord-Trøndelag Historielag, 1996), 33
[77] Ferdinand Linthoe Næshagen (2000) Medieval Norwegian Religiosity: Historical Sources and Modern Social Science, *Scandinavian Journal of History*, 25:4, 297-316. https://doi.org/10.1080/034687500750046942

> av kilder. (...) Andre felt ligger nærmest brakk fordi det enten rett og slett ikke ble produsert av skriftlige kilder om temaet i samtiden eller fordi de kildene som har funnes, er gått tapt.[78]

Utvalget av primærkilder er generelt begrenset, som sitatet beskriver ovenfor er det utfordrende. Den første primærkilden som blir brukt i dybden er *Gammelnorsk Homiliebok* som er en samling av homilier brukt i middelalderen. Denne kilden vil bli brukt til å danne et solidt grunnlag for hva som var forventningene til lekfolk. Deretter blir *Aslak Bolts Jordebok* analysert som en hovedsakelig kvantitativ kilde for å undersøke i hvor stor grad synd var en trend. Formålet er å undersøke grundigere bevismaterialet bak Edvard Bulls argument. Deretter vil vi undersøke flere diplom, som er en type formelle brev fra *Diplomatarium Norvegicum* og hva de primærkildene kan fortelle oss om folks religiøsitet.

1.6 Teori og Metode

1.6.1 Metode for arbeidet

I dette arbeidet har jeg tatt i bruk ulike metoder basert på hvilke kilder jeg har jobbet med. I sekundærkildene har jeg variert basert på hvilket stadium jeg var i. Den første fasen besto i en større grad av å gå systematisk igjennom kildelister og hyllene på biblioteket. Etter hvert som prosjektet utviklet seg ble det viktigere å basere søk på temaer og historikere som ble nevnt i andre bøker. Arbeidsmetoden kunne fra august 2021 best beskrives som en type etterforskning: Jeg fulgte ledetråder og utforsket det jeg vil kalle for 'grener.' Denne metoden var svært produktiv og var i en stor grad et valg basert på innholdet i litteraturen som førte til at dette var den mest produktive metoden å jobbe på.

I primærkildene var det behov for å jobbe systematisk i et utvalg av Diplomatarium Norvegicum. Dette utvalget var basert på tema og tidsperiode, hvor det var et fokus på 1400-tallet frem til og med reformasjonen. På grunn av tidsbegrensningen var det da behov for å begrense søket: Jeg gikk igjennom bind 20-22 fra perm til perm og i flere andre bind gikk jeg igjennom store deler, som i bind 1 og 17, med mindre deler i bind 7. I tillegg til dette søkte jeg aktivt på nettsiden til DN, som var utfordrende med tanke på inkonsistente søkeresultat, bekreftet ved å lese de fysiske bindene. For å komme igjennom et så stort volum med tekst var

[78] Torstein Jørgensen, "Nordisk middelalderforskning med relevans for kirkehistoriefaget," *Kyrkhistoria: Perspektiv på ett forskningsämne*, konferenser 70: 24

det behov for å skumlese sammendragene av brevteksten for å finne ut hva det handlet om før jeg leste selve teksten til brevene som var relevante.

Generelt gjennom kildearbeidet har jeg effektivisert arbeidet ved å gjøre en ting om gangen. Istedenfor å gjøre flere oppgaver samtidig, har jeg hatt perioder med å samle inn rå og ubehandlet data hvor jeg har tatt valget om hva jeg skal inkludere eller ikke senere. Jeg har variert mellom å jobbe med datamaskin og å skrive på ark,

I teksten har jeg brukt en kombinasjon av kvalitative og kvantitative metoder. Det kvalitative arbeidet er tekstanalysene i kapittel 2 og 3, samt DN, Abbed Matthias og deler av ABJ i kapittel 4. Det kvantitative arbeidet er i arbeidet gjort for å få en oversikt over Aslak Bolts Jordebok. I det kvantitative arbeidet er det ikke bare tallene som er viktige, men hva tallene kan fortelle oss og hvor pålitelige de tallene faktisk er, som blir diskutert i kapittel 4.

Det var behov for å oversette de gamle tekstene i primærkildene. Det primære verktøyet jeg har brukt for å oversette ord er ifra blant anna kalkars ordbog og gammeldansk ordbog. I flere tilfeller var det behov for å bruke ordboka for å finne ut hva som var ment med ordet som ble oversatt. Det vil si at det er flere ord i oversettelsen hvor det var behov for å bruke to ledd i ordboka for å finne ut hva ordet betydde. Årsaken til dette er at ord i ordboka var oversatt med ord som ikke finnes på norsk. Et eksempel er ordet fordragh (fordrag) som ble oversatt til forlig, som oversettes til hurtig. Arbeidet med å oversette krevde også å finne ut hvilket ord det er fordi det ikke var felles rettskriving i senmiddelalderen. Basert på hvem som skrev teksten, ville stavingen ha vært forskjellig. I mange ord kan det bli lagt til en stum h, eller det kan stå en u i istedenfor en v. Ordet 'pavelige' kan for eksempel skrives som 'pauelige' eller 'pawehlighe' og ordet 'de' er ofte skrevet som 'thii.'

1.6.2 Teori

Hovedproblemet i dette arbeidet er å forstå holdningene til vanlige folk i middelalderen, noe vi ikke har mange kilder på. Av den grunn blir tolkningen av kildene en viktig del. Analysene for primærkildene i teksten vil da være basert på hva vi allerede vet fra før om tolkninger. Her spiller det subjektive en stor rolle fordi at hendelser som krever en tolkning, kan føre til store forskjeller,[79] i tillegg til dette er ikke tolkning som en generell egenskap noe formelt på samme måte som en rekke andre egenskaper. Ifølge Salevouris er tolkning det mest sentrale i historisk

[79] Michael J. Salevouris, Conal Furay. *The Methods and Skills of History: A Practical Guide*, (Chicester: Wiley Blackwell, 2015), 219.

arbeid og uten det, er teksten bare en tom gjengiving av fakta.[80] Det er da viktig å tolke godt og i tillegg unngå at forskningen blir for subjektiv; ikke alle tall er like viktige og ikke alle kilder er like gode eller gyldige. Av kildene som blir valgt til arbeidet er det og viktig hvordan en tolker kildene, som kan føre til ulike konklusjoner, som er tydelig i kapittel 2 hvor vi undersøker debatten mellom Bull og Paasche.

I denne teksten er teorien viktig for å kunne tolke og diskutere temaet, å ha en mer produktiv analyse enn det vi kan ta rent intuitivt fra tekstene. Mer informasjon vil hele tiden gi en bedre tolkning, derfor er det viktig å også ha en god forståelse av hva kristendommen var i middelalderen og anna relevant kunnskap. I tillegg må vi forstå religiøsitet. Nedenfor vil jeg diskutere religiøsitet og tidligere i teksten har vi sett på hvordan katolisismen var.

Nytt blikk på religion oppsummerer religiøsitet svært godt: 'Religiøsitet er en subjektiv tilstand som først og fremst er knyttet til menneskers tro og forhold til guddommen.'[81] Dette er en oppsummering som beskriver religiøsitet på tvers av religioner. Fenomenet kan variere mellom ulike religioner og grener av en religion. I den protestantiske kirken utviklet det seg en anna teologi som kan oppsummeres med 'sola fide,' troen alene.[82] For den katolske kirke spilte handlingene en person gjorde en større rolle i form av synder som førte til at det religiøse livet hos katolikkene var annerledes enn det religiøse livet til protestantene. Handlingene var sentrale i middelalderens kristendom. I tillegg, uavhengig av kirkeplikt som også blir diskutert i teksten, kan kirkegang være en pekepinn på hvor religiøs befolkningen var. Dette er da ett element av flere hvor vi til en grad kan forsøke å finne ut hvor religiøse folk var på denne tiden da kirkegang ville ha vært et produkt av religiøsitet og liten kirkegang ville ha vært et tegn på liten religiøsitet. Religiøsitet kan ikke måles bare ved hjelp av kirkegang, det er mer komplisert enn det; det må bli sett i sammenheng med andre faktorer.

Dette temaet krever også å bruke ulike former for logikk: induktiv og deduktiv. Den deduktive logikken er kort forklart mer begrenset og har mer nærhet til det kilden sier, er mer konkret og innehar færre tolkinger. Dersom premisset er sant, er konklusjonen også sann. Den induktive metoden er kort forklart mer avhengig av tolkninger og forsøker å komme frem til et større utsagn eller en større konklusjon.[83] Tekstene til både Fredrik Paasche og Edvard Bull har

[80] Ibid: 219.
[81] Ingvild Sælid Gilhus og Lisbeth Mikaelsson, *Nytt Blikk på Religion: Studiet av religion i dag.* (Oslo: Pax Forlag A/S, 2012), 13
[82] «Sola fide,» *Store Norske Leksikon*, 01.03.2019, https://snl.no/sola_fide Hentet fra papirleksikon.
[83] Knut Erik Tranøy, «Induksjon – filosofi,» *Store Norske Leksikon, 02.12.2021* https://snl.no/induksjon_-_filosofi

elementer av induktiv logikk i seg og artikkelen til Næshagen og Sverre Bagge er mer deduktive og nærmere det bevismaterialet sier konkret enn de to førstnevnte. En induktiv analyse kan ha et solid grunnlag. Det er viktig å ikke blande induktiv logikk med antagelser, hvor den sistnevnte kan brukes i logikk, men i historiefeltet er det viktig å være forsiktig med å bruke antagelser. En antagelse i denne situasjonen betyr å regne med at noe er sant som vi ikke vet, men med induksjon kan vi lage et argument for at noe er sant basert på informasjonen vi har. Det kan også beskrives som en direkte tolkning basert på informasjonen vi allerede har og er ikke avhengig av fakta vi ikke har kunnskap om.

Den deduktive metoden er sikrere, men det fjerner tolkningen som nevnt ovenfor. Store deler av historiebøkene er induktive og avhengig av historikernes tolkning av kildene. Dersom premissene er sanne i deduksjon, må konklusjonen være sann: Dersom A=B og B=C så må A=C. Å bruke den deduktive logikken kan være nyttig fordi det kan vise oss hvor stor del av teksten som er avhengig av historikernes tolkning og hva kildene faktisk forteller oss uten behov for tolkning.

1.7 Tekstens oppbygging

Oppgavens generelle fokus, direkte og indirekte, er argumentene. Folks religiøsitet vil bli undersøkt basert på de eksisterende kildene og jeg vil se på perioden som en helhet. Det er ikke nok kilder til å undersøke nordmenns religiøsitet som en utvikling i perioden, det er nødvendig å se på spørsmålet i seg selv og finne kilder basert på forskningsspørsmålet. Tidligere historikere har gjort det på samme måte, enten ved å undersøke en periode i middelalderen, eller hele middelalderen frem til reformasjonen.[84]

Innledningen har gitt mye nødvendig kontekst til debatten mellom historikerne, som er i sentrum av oppgaven. Kapittel 2 vil analysere de viktigste tekstene i henhold til debatten og er sortert i kronologisk rekkefølge etter de ble publisert. Kapittel 3 legger grunnmuren til kapittel 4, da den beskriver hva som var forventningene kirken hadde til de kristne og skaper kontekst og vekt til primærkildene. Kapittel 4 analyserer kildene i kronologisk rekkefølge.

[84] Nedkvitne og Paasche skrev om religiøsiteten i høymiddelalderen med litt ulik avgrensning og Bull skrev om hele middelalderen og gikk ikke dypt inn i spesifikke perioder sammenlignet med andre historikere.

Kapittel 2: Historisk debatt: Var Norge Kristent?

Debatten om nordmenn i middelalderen frem til reformasjonen var kristne er en debatt som har pågått siden tidlig på 1900-tallet, men det har vært en debatt som har hatt få innlegg fra andre historikere. Bull og Paasche prioriterte ulike temaer hvor Paasche beskrev dikt og kvad som en del av kulturen og Bull problematiserte kriminalitet og straff som kirken kunne påføre et enkeltindivid som brøt reglene. Ifølge Bull viste dette at nordmenns tro var overfladisk og sammenlignet nordmenns religiøsitet med russerne på 1600-tallet; 'bare man skrapte dem litt på armen, kom tataren frem.'[85] I hans argument er dette et litterært virkemiddel for å beskrive hvor overfladisk troen var hos nordmenn.

Av de to er det Bull som skriver mest om senmiddelalderen, og der han ikke gjør det, er det en sammenheng med senmiddelalderen fordi han bruker de samme argumentene for både høy - og senmiddelalderen i teksten sin. I tillegg finner vi det samme bevismaterialet i senmiddelalderen som tidligere, som er i all hovedsak basert på synder som ble skrevet ned. Argumentet hans er at nordmenn ikke var personlig kristne før reformasjonen og diskuterer både høy og senmiddelalder. Paasche derimot beskriver bare høymiddelalderen, men det er ingenting som tyder på noen endring innenfor religiøsiteten hos folk i Norge mellom de to periodene, basert på kildematerialet jeg har undersøkt.

Etter debatten mellom de to vil jeg kort presentere det Bagge har skrevet. Det er et forsøk på å utvide debatten om religiøsiteten ved å inkludere nye tema som nevnt ovenfor. Bagge gir oss et godt perspektiv over hvordan det er mulig å fortsette denne debatten videre med introduksjonen av de temaene. Han endte ikke opp med å velge en side og holder seg nøytral gjennom hele teksten. Av det han skriver, presenterte han både informasjon som kan brukes til Bulls favør og informasjon som kan brukes til Paasches favør.

Til slutt vil jeg oppsummere en artikkel fra Ferdinand L. Næshagen fra 2000 hvor han skrev om norsk religiøsitet i middelalderen i kontekst med moderne sosialvitenskap fra ulike felt som sosiologi og psykologi. Denne artikkelen vil kanskje være med på å gi oss et nytt perspektiv på spørsmålet om folks religiøsitet. Han inkluderer nye tema for debatten og han bygger noe videre på det Bagge hadde skrevet før han.

[85] Edvard Bull, *Folk og Kirke* (Kristiania: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1912), 12

2.1 Edvard Bull

Den beste måten å beskrive Bull sitt syn på er at han var en marxist og en historisk materialist. Dette er tydelig i tekstene han skriver og i andre kilder som skriver om han.[86] Om Bulls anti-kristne synspunkt, sett i boka *kommunisme og kristendom*, faktisk påvirket arbeidet hans i *Folk og Kirke* er umulig å si. Det er mulig at han kom til konklusjonen på grunn av hans politiske ståsted, som han skrev i et politisk kamphefte noen år senere etter å ha skrevet *Folk og Kirke*: 'Vi skal slåss uforsonlig med den bestående officielle lutherdom, som med andre fordummende sekter.'[87]

2.1.1 Folk og Kirke:

I innledningen av boken presenterte Bull synspunktet han hadde. Det er her han plasserte den harde retorikken sin imot folks religiøsitet. Kritikken hans er skarp, da han argumenterer blant anna at nordmenn sin lyst på blod og vold seiret over det han kalte for 'kristendommens altruisme.' Kristendommens fruktbarhetstid var over da den kom til Norge og hadde blitt en rent politisk og økonomisk institusjon.[88] Ifølge Bull var Nordmenn aldri ekte katolikker og at folk ikke ble kristne før reformasjonen da de tok imot reformasjonen med åpne armer.

Hoveddelen av boka er delt opp i tre deler: Presteskap og lekfolk, bot og skrifte, og til slutt, mirakler og helgener. Det er i denne første delen av boka han hadde den sterkeste retorikken, hvor han sammenlignet nordmenn sin religiøsitet i middelalderen med russerne sin identitet på 1600-tallet: '(…) så formådde den nye, kristelige moral og religion ikke at trænge dypt ned hos nordmændene. De var middelalderen igjenneom – og kanske længer endda – omtrent som de russiske adelsmænd på Peter den stores tid: Bare man skrapte dem litt på armen, kom tateren frem.'[89]

I konklusjonen til den første delen så ser det ikke ut som at han oppnådde mye i den delen der han bruker ca. 40-50 sider på å undersøke situasjonen. Eksempelet han brukte er fra Oppland og Hamar, hvor han problematiserte sitt eget argument ved å påpeke at det var lite kildemateriale fra området.[90] Det er, ifølge Bull, flere beretninger fra Oppland i forhold til andre

[86] Tor Ragnar Weidling, «Edvard Bull – den eldre,» *Store Norske Leksikon*, 22.03.2017 https://snl.no/Edvard_Bull_-_den_eldre
[87] Edvard Bull, *Kommunisme og Religion*, (Kristiania: Det Norske Arbeiderpartis Forlag, 1923), 31
[88] Edvard Bull, *Folk og Kirke*, (Kristiania: Nordisk Forlag, 1912), 14
[89] Ibid: 12
[90] Ibid: 85

landsdeler og dette kunne ha vært et produkt av at folk fra der kunne ha vært striere, mer selvgode og mindre religiøst anlagt enn andre deler av Norge.[91] Her refererer Bull antageligvis til at det var noe motstand mot å betale tiendeskatten.[92] Samtidig kunne dette bildet ha blitt skapt fordi at forskjellene er mer tilfeldig på grunn av at kildematerialet er fattig.

Noe Bull ikke nevnte her er at det er mulig at bøndene bare ikke ville betale skatt fordi de ikke ville betale skatt. Her er det to problem, for det første er det også viktig å spørre om dette var en trend eller om det var noen få enkelte personer som ikke ville betale tiendeskatten. For det andre er det et spørsmål om folk hadde problem med å betale tiendeskatten, eller skatt generelt. Ifølge Allen var det vanskelig å drive skatteinnkreving i Norge og problemet var ikke begrenset til tiendepengeskatten og '(…) en skattefogds liv ikke var meget sikkert hos den norske almue, naar den syntes trykket blev for haardt.'[93]

Bull mente at det var en motstandskraft mot den katolske disiplin. Blant anna var det strenge forskrifter mot å ha konkubiner eller friller, men det var vanskelig for kirken å håndheve dette til tross for forsøk på disiplinering.[94]

Dette andre kapittelet er et sterkere kapittel enn det første, men det er ikke sterkt nok til å forsvare den harde retorikken til Bull i introduksjonskapittelet. Han brukte mye tid på å fortelle leseren om bevisene, men bruker alt for liten tid til å forklare hva de bevisene betyr. Dette kan føre til den situasjonen hvor leseren kan raskere konkludere med at bevisene ikke sier nok om den generelle situasjonen. I dette kapitelet brukte Bull ca. en og en halv side med konklusjon hvor han tolker bevisene i lys av hans synspunkt. Deretter er konklusjonen her og i siste kapittel antiklimatisk på grunn av forventningene som ble bygd opp, ikke ble nådd. Han startet boka mer hard retorikk og forklarte hvordan det norske folk bare var overfladisk kristne, men argumentene i teksten støtter ikke konklusjonen og all energien fra introduksjonen hadde forsvunnet fra teksten.

[91] Ibid: 85
[92] Ibid: 82

[93] C.F. Allen *De tre nordiske Rigers Historie: Under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden 1497-1536. Christiern Den Anden Konge i Danmark, Norge, Sverrig. 1513-1523. Andre bind første avdeling.* (Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel, 1867), 127

[94] Edvard Bull, *Folk og Kirke,* (Kristiania: Nordisk Forlag, 1912), 157

2.1.2 Kritikk av Folk og Kirke

Edvard Bull brukte store deler av teksten til å presentere bevisene uten å produsere et argument og hvordan dette beviset har sammenheng med synspunktet hans. Det er mye tekst og mange kilder, men argumentene er få, tynne og flere deler av teksten ser ut som avsporinger hvor det er vanskelig å tyde hvilken sammenheng dette har til argumentet hans. Dette fører til at leseren kan bli forvirret og forstår ikke hva poenget er med de ulike fortellingene eller i det hele tatt hvilken sammenheng de har i teksten. Som nevnt ovenfor så kommer Bull til slutt frem til det, hvor han skriver at bevismaterialet er for tynt til å konkludere positivt for hans sak.[95] Mye tid kunne ha blitt spart om Bull hadde holdt seg til en kortere tekst. Det er så mye som føles bortkastet fordi hans korte argumenter. Til tross for alt dette og til tross for at han konkluderer to av tre hovedkapittel med det samme: Bevisgrunnlaget er for tynt, så har han fortsatt den harde retorikken i innledningen. I tillegg konkluderte han til slutt i verket *Folk og kirke* at kildematerialet var tynt, men holdt på konklusjonen sin fordi inntrykket av at nordmenn bare var overfladisk kristne, at de bekjente troen med munnen, men ikke med hjertet, ble værende til tross for mangelen av kilder.[96]

Kanskje den største kritikken er at Edvard Bull presenterer boken i innledningen som om at teksten er et argument for at folk ikke var kristne i middelalderen til tross for mangel på bevis. Det er mye i teksten som ikke virker relevant til argumentet for leseren og vanskelig å forstå sammenhengen mellom den fortellingen og argumentet til Bull og temaene blir endret ofte, fra et avsnitt til det neste.[97] I tillegg er det flere steder i teksten hvor det er uklart hva sammenhengen mellom avsnittene er. Dette fører til at det er ubehagelig å lese teksten, da det er store temaendringer mellom avsnittene og sammenhengen mellom temaene forsvinner. Andre steder er sammenhengen utydelig, men til stede. Dette er problem som ikke er til stede hos andre historikere i perioden i like stor grad, men vi finner en rekke tekster generelt hvor oppdelingen mellom avsnitt ikke er delt opp i tema. På den måten er Bull mindre tilfeldig i avsnittsinndelingen og bedre å lese enn andre historikere i perioden rundt år 1900.

[95] Ibid: 85 er et eksempel på dette, og han nevner det også på side 172. Det er med andre ord nevnt i to av tre kapittelkonklusjoner hos Bull at kildematerialet er for tynt.
[96] Ibid: 255
[97] Hvor mye plass han bruker på hvert enkelt tema i teksten varierer veldig, noen ganger er det ett avsnitt andre ganger er det flere. Det er så mange forskjellige undertema som ikke virker sammenhengende og noen ganger vanskelig å se relevansen til det store spørsmålet Bull er ute etter.

2.2 Fredrik Paasche

Fredrik Paasche så mer positivt på kristendommen, faren var sogneprest og stortingsmann, og Fredrik Paasche var en litteraturforsker.[98] Paasche valgte å skrive *Kristendom og Kvad* på grunn av Edvard Bulls argumenter, men fra en annen synsvinkel.[99] *Kristendom og Kvad* bærer preg av hans bakgrunn som litteraturforsker da han undersøker temaet basert på litteraturen som eksisterte i middelalderen i form av kvad.

2.2.1 Kristendom og Kvad

Innledningen til *Kristendom og Kvad* er analytisk mindre retorisk enn Bull. Tidlig i teksten motsier han et av Bulls hovedargument: Kristningen førte med seg en endring og regler som måtte følges, men og at det er gitt god plass til individuell forskjellighet 'som nutiden.'[100] Dersom vi pakker ut ser vi at argumentet er bygd opp av to deler. Den første delen sier at det er mulig å synde og fortsatt være kristen, den andre delen sammenligner Paasches 'nåtid' med middelalderen. Kristendommen er en religion med mange regler hvor det er forventet at de fleste kommer til å bryte reglene, hvor katolisismen har en mekanikk for å fikse på dette i form av å skrifte.

I hovedteksten analyserer Paasche kristendommen i form av kulturen som vi ser i ulike dikt. Blant anna er det et tidlig bevis på aktiv kristendom i Snorres Edda; et 'halv-vers' som handler om erkeengelen Mikael, en helgen og erkeengel fra Bibelen.[101] Ifølge Paasche viser kildene at erkeengelen fulgte kristendommen til Norge.[102] I praksis betyr dette at fortellingene om erkeengelen kunne ha blitt fortalt av misjonærene, basert på Paasches forklaring. Han beskriver også at vekten til st. Mikael, som signaliserer rettferdighet, er synlig på mange tidlige kristne graver i Norge.[103] Erkeengelen st. Mikael er lederen av alle englene og Guds hær, ofte ikledd i rustning med et sverd.[104] Dette viser til at kristendommen begynte å spille en rolle i folks liv og forankret seg i viktige deler av livet, som døden.

---

[98] Asbjørn Aarseth, «Fredrik Paasche,» *Store Norske leksikon*, 13.02.2009, https://nbl.snl.no/Fredrik_Paasche
[99] Ibid
[100] Fredrik Paasche, *Kristendom og Kvad*, (Kristiania: H Aschehoug & Co, 1914), 2
[101] Ibid: 42
[102] Ibid: 42
[103] Ibid: 43
[104] Catholic Online, «Saints Fun Facts: St. Michael the Archangel,» *Catholic*, https://www.catholic.org/saints/fun_facts_arch.php?saint=308

I perioden rundt år 1100 beskriver Paasche tiden som en tid med lite kristen dikting. Ifølge han er det en periode hvor det er mye mer dikting fra angelsaksiske og tyske diktere enn kristne.[105] Det betyr trolig at det var få religiøse dikt som ble skrevet og flere sekulære dikt.

Videre gir beskrivelsen til Paasche videre kontekst til hvordan den religiøse diktingen kom tilbake til Europa generelt og som resultat også til Norge. Diktingen trakk seg tilbake inn i klostrene og var relativt stille i samfunnet før den gikk ut fra klostrene og skapte en gjenreisning.[106] Deretter hadde Cluny en påvirkning på det geistlige, for han var det første store navnet som støttet opp om drømmen om en kirkereform.[107] Paasche beskriver denne religiøse oppblomstringen som skjer sammen med korstogene og som fører til en gjenopplivning av den religiøse diktingen.[108] Etter det første korstoget ser vi et norsk korstog hvor en norsk hær drar på et eget korstog og kom tilbake til Norge med en bit av det sanne korset.[109] Det sanne korset skal være korset som Jesus ble korsfestet på og en bit av det ville ha vært av en stor signifikans.

Denne delen av teksten hvor han beskriver den første perioden frem til ca. 1150, viser at det er en endringsprosess. At det var en gjenopplivning i geistlige dikt var et produkt av en gjenopplivning i kirken som resultat av kirkereform. I tillegg er det mulig å argumentere at dette også var et resultat av korstogene, fordi da fikk vesten tilbake mye av den kunnskapen som hadde gått tapt etter islamske erobringer på 600-tallet. Noe av det viktigste ser ut til å ha kommet fra gjenerobringen av Cordoba, som førte til en gjen-introduksjon til filosofer som Aristoteles.[110] Dette er da ikke et produkt av folkets religiøsitet, men av kirken som institusjon: Det forteller om religiøsitet hos en gruppe folk; geistlige og korsfarere, men det forteller ingenting om folkets religiøsitet.

Kvad er ifølge Paasche noe nytt for det 12. Århundre og som forteller om den enkeltes møte med frelseren.[111] Kvadene var en sjanger som var ment for at folk flest kunne forstå og leve seg inn i: Språket hadde sterke poetiske inntrykk uten å nå opp til kirkelig middelalders latin, samtidig som det fortsatte i sporene til den tidligere diktningen.[112] Det vil si at den eksisterende sjangeren ble 'kristnet' og kristendommen ble hovedtema i diktene.

---

[105] Fredrik Paasche, *Kristendom og Kvad*, (Kristiania: H Aschehoug & Co, 1914), 47
[106] Ibid:48
[107] Ibid: 48-49: Setningen går over til toppen på side 49
[108] Ibid: 49
[109] Ibid: 50
[110] Bernard Hamilton, *The Christian World of the Middle Ages*, (Stroud: Sutton Publishing LTD, 2003), 53
[111] Ibid: 64
[112] Ibid: 64

Et anna bevis er at ikke bare eksisterte det mye kristen litteratur i denne perioden, men også at de eldste bevarte norrøne skrifter var av religiøst og kristent innhold, med 'lite originalitet.'[113] Det Paasche beskriver som 'lite originalitet' er legender skrevet i tidlig kristen tid med originalspråk enten på latin eller gresk.

I deler av boka *Kristendom og Kvad* er av ulik kvalitet, da han skifter tema over til det symbolske i kirkene og om Nidaros, har han en annen tone i teksten og er skrevet bedre. Det er vanskelig å si om dette er på grunn av at han var mer interessert i de temaene og et rent 'uhell' av den grunn eller om det var en mer 'aktiv' strategi. Samtidig er denne delen av teksten mer kompetent skrevet: Den første delen av boka er tung å komme seg igjennom og kunne ha blitt gjort bedre og kortere. I tillegg er analysen av Geisli svært grundig; det er en egen del i boka som beskriver det billedlige språket hvor Geisli er solstrålen og solen er Kristus.[114] I teksten er det tydelig at dette er noe som fascinerte Paasche og det fører til at fra punktet hvor Paasche skrev om Nidaros, er det lett å bli smittet av Paasches fascinasjon. Det er lite å kritisere skrivingen til Paasche og det ser ut til å være begrenset til kritikk som kan sies om mesteparten av historieskrivingen i denne perioden, som blant anna bruken av komma.

Paasche beskriver en liten overgang fra norrønt til kristendom. På 1100-tallet, etter den religiøse utviklingen, tok kongens kristendom større plass i diktingen.[115] Her diskuterer Paasche konteksten til de to olavskvadene som ble skrevet i denne perioden. Da hadde diktene endret seg fra å sette søkelys på Olav som kriger til Olav som kristen. Paasche har definert denne perioden som et tidsskifte, både i innholdslisten og andre steder i teksten.[116]

I avslutningen skriver Paasche om at 'vi,' da refererer han til det norske folk i fortid, tok til oss det fremmede til oss, som inkluderer litteraturen.[117] Dette var ifølge Paasche ingen 'sjeleløs overførelse,' men klart oppfattet og gjendiktet med levende følelse.[118] I teksten til Paasche ser det ut som om at dette er på grunn av måten tekster ble videreført: Tidligere i boken beskriver Paasche, som tidligere nevnt, at de nye kristne fortellingene ble overført til den

[113] Ibid: 67 fortsetter på side 68
[114] Ibid:73
[115] Ibid: 83
[116] Ibid: 85
[117] Ibid: 172
[118] Ibid: 172

eksisterende norrøne sjangeren. I tillegg til dette var den religiøse diktingen en stor del av litteraturen i Norge.[119]

Paasche argumenterer nokså kort i selve teksten og bruker bare omkring tre sider til avslutning, resten av boka er representering og analysering av diktene og konteksten til diktene. Det virker nesten som at Paasche fulgte samme modell for å skrive boka som Bull. Dette er ikke godt nok: Selve analysen er lang og grundig, men diskusjonen er så kort og overfladisk at det føles ut som å lese en oppsummering. Derfor vil det være nødvendig å analysere hans doktordisputas.

2.2.2 Paasches doktordisputas

I Rikssamling og Kristendom, en samling av artikler om norsk historie, er det to artikler fra Paasche: Den første er innledningen og konklusjonen til 'Kristendom og Kvad' og den andre er en skriftlig versjon av Paasches doktordisputas som er en diskusjon mellom Paasche og Bull. Paasches doktordisputas gir et bedre bilde av Bull og Paasches argumenter enn bøkene gjør og er delt opp i to deler, den første delen er Bulls kritikk og den andre delen er Paasches svar. På grunn av at det er en doktordisputas kan vi regne med at Bulls kritikk er mer begrenset enn den ville ha vært dersom det var en ordinær debatt. Det er en disputas, som er en anna form for argumentasjon og debatt enn en ordinær debatt ville ha vært.

Bull svarer Paasche med å først beskrive forskjellen mellom fremgangsmåten og hvorfor han mente at det var feil. Ifølge Bull kunne kunstneren og poeten kanskje ha latt seg rive med, men at bonden var for konservativ og kom ikke til å påvirke handlingene til folket.[120] Med andre ord kan ikke kvad gi oss et bilde på hvordan folk faktisk var. Dette henger sammen med et delt syn mellom folkekultur som tilhørte folket og høykultur som tilhørte adelen og de mer dannede. Dette er avhengig av et syn hvor det er et sterkt klasseskille og ingen sosial sammenheng mellom adelen og folket, et produkt av Bulls marxistiske tankegods. På den ene siden har han et godt poeng, men på den andre siden var messen og kristne fortellinger om helgener osv., noe adelen og folket hadde til felles. Bull har et poeng i at det kunne være et skille i messen for blant anna kongen, som ikke vil bli diskutert videre her.

[119] Ibid; 172
[120] Edvard Bull og Fredrik Paasche, «Kristendom og kvad,» i *Rikssamling og Kristendom: Norske Historikere i Utvalg 1*, red., Andreas Holmsen og Jarle Simensen, (Oslo: Universitetsforlaget, 1967), 422

Paasches svar på Bulls tro om bondens konservativisme er skarp og gir intuitivt mening. Bonden var mottagelig for andre inntrykk enn plogen og argumenterer: 'Hva skal man tro om hans følelser når kirker reiste seg, da en hel verden av nye fortellinger og forestillinger strømmet innover landet?'[121] Det måtte ha vært en konflikt i bondens sinn før det nye festet seg, men det festet seg samtidig som mye av det gamle ble stående ved siden av.[122]

Bull innrømmer at det er noen 'umodenheter' i boken hans og at generelt sett så var debatten i 1914 langt ifra en løsning,[123] og Paasches argument ikke kommer noe særlig nærmere.[124] Bull fortsetter kritikken: Skaldediktingen hadde liten verdi som kilde og krevde mer ferdigheter å kunne nyte enn det bøndene hadde og da ligner de gamle kvadene mer på teologi enn en refleksjon av folket.[125] Ifølge Bull ser vi at skaldene forstod den teologiske tolkningen at helgenene får kraften sin fra Gud, men i den verdslige litteraturen fikk de kraften sin fra seg selv.[126] I kombinasjon med dette angriper han argumentet til Paasche og argumenterer at nordmenns kunnskap ikke nådde lenger enn fader vår, trosbekjennelsen, Ave Maria, sakramentene, dødssynder og de ti bud. Derfor kunne de ikke forstå at 'havstjernen' og 'morgenstjernen' i Geisli refererte til jomfru Maria.[127]

Til dette svarte Paasche at hans mål var ikke å beskrive religiøsiteten til de mest avstengte og minst dannede lag, men å nå de som rådet i de 'utviklingsskapende kredser.'[128] Samtidig er det en liten antydning i hva folk flest tenkte. Paasche synes at det er underlig at skaldekunsten bare var for en liten gruppe og at diktning uten publikum kunne holde seg i flere hundre år og at den verdslige 'dråpa' av kvad dødde ut, men den religiøse levde kraftig videre.[129]

Her er det viktig å kommentere Bulls kritikk. På overflaten gir det mening basert på de bevisene at folk flest ikke forstod hva 'morgenstjernen' var. Samtidig er det intuitivt for en utdannet, enten en sofistikert poet eller en geistlig, å forstå at folk flest ikke visste hva det billedlige språket betydde. Basert på hvordan Paasche analyserer Geisli er det vanskelig å se for seg at folk til og med i dag forstår hva 'morgenstjernen' er før Paasche beskriver hva det er.

[121] Ibid: 427
[122] Ibid: 427
[123] Ibid: 423
[124] Ibid: 423
[125] Ibid: 424
[126] Ibid: 425
[127] Ibid: 425
[128] Ibid: 427
[129] Ibid: 428

Det er dette som er utfordringen med billedlig språk og metaforer. Dette gjelder ikke bare for tusen år siden, men også i dag; vi kan ikke forvente at folk kan forstå metaforene, men vi kan forstå at alle beskrivelsene i litteraturen, enten dikt eller bok, er viktig og spiller en rolle.

Den eneste muligheten må være at enten ble metaforene forklart eller så gikk det rett over hodet på befolkningen. Metaforer er noe som må læres og ofte er ikke det nok til å klare å identifisere metaforene fordi man må ofte ha svaret, ellers blir det ikke lest som en metafor eller så blir det lest som en metafor, men i en annen retning enn forfatterens. Det eneste logiske svaret er at de måtte ha forklart de viktigste metaforene, på samme måte som også kan skje i dag. På den andre siden kan metaforer også være innforstått hos en gruppe eller kultur, det er da sannsynlig at de visste hva metaforene og det billedlige språket betydde.

2.3 Debatten etter Bull og Paasche

2.3.1 Sverre Bagge

Sverre Bagge skrev et kapittel i boken *Norges Kulturhistorie. Bind 2: Kaupang og Katedral* som oppsummerer debatten mellom Paasche og Bull. Da boka ble utgitt i 1979 var det ingen videreføring i debatten om kristendommen i Norge etter Paasche sin doktordisputas 'Kristendom og kvad.'[130] Det tok omkring 20 år etter *Kaupang og Katedral* ble utgitt før den neste 'videreføringen' av denne debatten.

Bagge beskriver hvordan debatten var i 1979, som han beskrev som utdødd, og så beskriver han sin tolkning av debatten. Ifølge Bagge tyder det på at de fleste historikerne tidlig på 1900-tallet var 'mest tilbøyelige til å gi Paasche rett, deriblant Bulls politiske meningsfelle Halvdan Koht.'[131] Videre beskriver Bagge en rekke ulike temaer med et nyansert syn: I teksten er han flink til å diskutere både for og imot, noe som får frem hvor komplisert og vanskelig temaet egentlig er. Som et eksempel beskriver han fort sjelegaver som er et tegn på religiøsitet, men like etter tar han frem at '(...) ikke folk tatt på seg slike byrder uten protester'[132] i referanse til tiendeskatten.

Bagge skriver om temaet fra en annen vinkel enn det Bull og Paasche gjorde. Kort forklart var fremgangsmåten til Bull å se på straff, Paasche så på kultur og Bagge undersøker

[130] Sverre Bagge, «Kirken og folket,» i *Norges Kultur Historie Bind 2: Kaupang og katedral,* Ingrid Semmingsen et al., red., (Oslo: H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard), 1979), 212
[131] Ibid: 212
[132] Ibid: 214 fortsettelse fra side 213.

temaet basert på hvor stor plass kirken hadde i folks liv og kirkens organisasjon. Blant anna beskriver han hvordan kirken som organisasjon ble sentralisert og som resultat hadde han mer kontroll over kirkene i Norge etter reformtiden da paven hadde autoriteten til å velge erkebiskop.[133]

Bagge beskriver også utviklingen om presten sin rolle i Norge. Kort forklart så var de en gruppe som var lite respektert og fikk pryl når de gjorde noe galt.[134] Prestene var dårlig utdannet og levde i fattigdom.[135] Bagge beskriver denne situasjonen kort før han forklarer hvordan prestene passet inn i samfunnet de levde i og hvilken rolle de utfylte. Presten skulle være en del av folket, men han måtte ha en egen rolle utenfor og 'over' resten av befolkningen, hvor blant anna måtte presten være mer moralsk og 'ren.' Dette betydde at prestene skulle leve i sølibat, som vil si ugift og uten seksuelle partnere. Til hvor stor grad dette ble oppfylt kan diskuteres: Ifølge Bagge var det vanlig for høygeistligheten å ha friller, men i resten av landet levde de antageligvis som om de skulle ha vært gift.[136] I tillegg var disse forholdene åpenlyst og ble ikke skjult for biskopen.[137]

Videre forteller Bagge om en rekke oppgaver biskopen hadde, blant anna rollen som jurist, administrativ, politiker, ekteskapet mellom biskopen og kirken osv. Deretter beskriver han klostre og hvordan de blant anna var intellektuelle sentre.[138]

> Måten kristendommen ble innført på i Norge har ofte vært betraktet som uttrykk for en overfladisk kristning: Den nye religionen ble innført ovenfra, etter kongens bud, og kunne derfor ikke trenge inn i folks bevissthet. Skikkene ble nye, men menneskenes sinn ble som før.
>
> For det første har man pekt på at Olav Trygvassons og Olav den helliges kristning neppe har vært så avgjørende som sagaene gir inntrykk av. Forutsetningen for deres verk var langvarig kontrakt med kristendommen, dels gjennom vikingferdene, dels gjennom misjonsforsøk allerede på 900-tallet. Olavenes kristningsverk blir den endelige demonstrasjon av den kristne Guds styrke og de hedenske guders maktesløshet, ikke en kristning fra grunnen av.
>
> For det andre har man hevdet at hurtig og kollektiv kristning ikke nødvendigvis betød overfladisk kristning. For middelalderens mennesker var forholdet mellom ytre form og indre mening mye nærmere enn for oss.. Gudsdyrkelse, den kultiske handling, var nettopp kjernen, både i den gamle og den nye

[133] Ibid: 217 Bagge beskriver en generell utvikling om kirkens sentralisering her, fra og med side 216.
[134] Ibid: 218-219 Setningen starter på side 218
[135] Ibid: 219
[136] Ibid: 221
[137] Ibid: 221
[138] Ibid: 233

> religion: Sluttet man å blote og gikk over til å delta i den kristne gudstjeneste, hadde man foretatt en handling av gjennomgripende betydning. Da hadde man definitivt brutt med de gamle guder og sluttet seg til den nye guddom, «Kvitekrist». Religionsskiftet måtte også nødvendigvis være av kollektiv karakter. Den enkelte tilhørte et fellesskap, ætten, og fikk sin identitet og verdi gjennom den. Splittelse i ætten var en uutholdelig ulykke. Derfor var det i første omgang meget vanskelig å omvende nordmenn til kristendommen. Men i annen omgang, når kristendommen hadde slått igjennom hos en del, gikk det til gjengjeld lett: et par ledende ætter og personer, så fulgte resten av seg selv.[139]

Dette har en stor betydning for debatten. At prosessen for kristning startet allerede så tidlig som 900-tallet, noe som stemmer overens med anna forskning i historiefeltet, fører til at det er svært vanskelig å argumentere for at kristningen i Norge var overfladisk. Dette har store implikasjoner, til en så stor grad at det peker mot et annet narrativ enn at Olav den hellige kristnet et hedensk Norge. Olav den hellige hadde nok en stor påvirkning, men at den påvirkningen ikke var relevant til slaget ved Stiklestad, men heller andre faktorer som innførelsen av kirkeretten.[140]

Videre tema Bagge beskriver er Mariadyrkelsen, hevndrap og løs seksualmoral. Den førstnevnte er et tegn på religiøsitet og de to sistnevnte er tegn på det motsatte. Gjennom teksten har Bagge et nøytralt perspektiv til debatten og går frem nokså objektivt. Konklusjonen hans er og nøytral, men han lener seg litt i favør til argumentet for at nordmenn var religiøse, eller i det minste at kristendommen hadde en gjennomslagskraft og satte materielle spor i folks liv.[141]

2.3.2 Næshagen

Bagge kan sies å ha ført diskusjonen videre uten å ta et standpunkt i debatten ved å beskrive kort om ulike tema som er relevant innenfor spørsmålet om religiøsitet. Det siste forsøket på å videreføre denne debatten som blir diskutert her, er artikkelen *Medieval Norwegian Religiosity: Historical Sources and Modern Social Science* av Ferdinand Linthoe Næshagen.[142] Til tross for at artikkelen bare er på omkring 18 sider, er den tettpakket av argument og studier fra andre felt.

---

[139] Ibid: 241-242 direkte sitat over flere avsnitt inkludert punktum utenfor hermetegn.
[140] Jan Schumacher «Kristningen av Landet,» i *Katolsk kirkeliv i Norge gjennom 1000 år,* red., Else-Britt Nilsen, Bernt Oftestad og Liv Hegna, (Oslo: St Olav forlag, 2016), 13
[141] Sverre Bagge, «Kirken og folket,» i *Norges Kultur Historie Bind 2: Kaupang og katedral,* Ingrid Semmingsen et al., red., (Oslo: H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard), 1979), 248
[142] Ferdinand Linthoe Næshagen (2000) Medieval Norwegian Religiosity: Historical Sources and Modern Social Science, *Scandinavian Journal of History*, 25:4, 297-316. https://doi.org/10.1080/034687500750046942

Artikkelen inkluderer psykologien sitt syn på religiøsitet og stress, sosialisering og magi. Det er vanskelig å diskutere artikkelen som representerer den godt uten å skrive mye. Nedenfor vil jeg representere artikkelen, med noen kommentarer, men det er mye av verdi som må kuttes ut, da det er for mye å skrive om hele teksten.

Det første temaet han diskuterer er selvinteresse versus sosialisering. Det starter med at han beskriver hvordan dyr med en innebygd rasjonell selvinteresse har større sjanse for å overleve, men at dette ikke nødvendigvis forteller hele historien i forhold til religiøsitet, da dette baserer seg på Darwinisme, og det er mye som har skjedd i vitenskapen siden da, som neo-Darwinisme.[143] I denne artikkelen skiller de mellom objektiv selvinteresse og subjektiv selvinteresse. Den objektive er å videreføre, eller «replication» av genene.[144] Den subjektive selvinteressen kan trolig være mer komplisert og dette er et interessant perspektiv å se det ifra, som kan åpne for videre diskusjon om religiøsitet i historiefeltet.

Videre beskriver han hvordan forskere har argumentert for at religiøsitet kan være arvelig i formen av personlighet og at sosialisering har hatt liten påvirkning.[145] Dersom folk i middelalderen hadde ulik personlighet enn det vi har i dag, er det på grunn av det som beskrives som 'unshared environment,' hvor teksten bruker ernæring og helsevesen som eksempel for å beskrive dette.[146] Det refererer antageligvis til påvirkninger på mennesket over tid som ikke er genetisk eller evolusjonært, men på grunn av forholdene rundt.

Moderne psykologi har vist svakheten til sosialisering; det er vanskelig å overbevise folk så lenge saken ikke er enten av lite betydning eller at de føler de ikke har noe valg. Forfatteren avslutter denne delen med å skrive at psykologi og personlighet ikke er på langt nær nok til å kunne beskrive religiøsitet og understreker at moderne sosialvitenskap ikke reduserer verdien av tradisjonell historisk kildekritikk, men det forutsetter denne metoden.[147] Denne tverrfagligheten kan være med på å utvikle tolkningsprosessen innenfor dette temaet.

Spørsmålet om hvorvidt folk var villige til å ofre for troen blir også analysert hos Næshagen og konkluderer med at folk ikke var villige til å ofre for troen. Han kom frem til dette ved å se på hvor mye en gjennomsnittlig person ga, og da kommer han frem til at 3,1% av jorden ble gitt til kirken per generasjon, som er det samme som 0,13% per år og omkring 40%

[143] Ibid: 298
[144] Ibid: 299
[145] Ibid: 299
[146] Ibid: 299
[147] Ibid: 300

av jorden gitt til erkebiskopen av Nidaros etter svartedauden, var kjøpt.[148] I tillegg diskuterer han og noe om hvor mye som ble gitt på grunn av sekulære årsaker og ikke religiøse. Vi kan anta at det eksisterer situasjoner hvor eiendom ble gitt av rent sekulære årsaker, men å diskutere temaet grundigere enn det er spekulativt.

Ifølge Næshagen kunne graviditet i ulike måneder kunne ha blitt påvirket dersom folk fulgte budene om å ikke ha seksuelle forhold i fasteperioden, men han konkluderer ikke med noe konkret i teksten. Vi kan anta at mange som var personlig kristne til en stor grad feilet i fasten, siden det er vanlig i dag for katolikker, men fasten er ikke over fordi man ikke får det til.[149] Dette ser ut som et gjennomgående tema innen katolisismen i ideen om å skrifte for syndene og så prøve på nytt.

Han diskuterer og prestemord, hvor Næshagen ser på antallet før og etter reformasjonen, for å se på situasjonen om hvor stor motstand det var mot protestantismen, og kom frem til at det var dobbelt så vanlig for en protestantisk prest å bli drept enn for en vanlig person.[150] Til tross for dette, konkluderte han med at det ikke er gode nok bevis til å konkludere med at dette betydde at folk holdt på den gamle katolske troen.[151] Noe som var spesielt i Norge derimot, var at lørdager var en helligdag i deler av Norge. Oluf Kolsrud refererer til kilder som viser til at dette var på grunn av at lørdager var helligdagen til jomfru Maria.[152]

Et punkt som Næshagen tar frem er at religiøsitet gikk opp og ned samtidig som at økonomien gikk opp og ned.[153] Det vil si at dersom det var dårlige kår, enten på grunn av pest eller lite mat, som f.eks. på grunn av en kald eller tørr sommer, ville religiøsiteten ha gått opp. Han går imot det poenget ved å referere til nyere forskning som indikerer at de påvirkningene (økonomiske) ikke har så stor påvirkning på religiøsitet som man skulle ha trodd og at genetikk trolig har større påvirkning enn økonomi.[154] Faktisk refererer han og til Calcutta hvor det ble

[148] Ibid: 301
[149] Emily Claire Schmitt, «Failing at Lent: On Trying Again, Today, Tomorrow, and Next Year,» i *Patheos*, 04.02.2020, https://www.patheos.com/blogs/feminaferox/2020/04/failing-at-lent-on-trying-again-today-tomorrow-and-next-year/ Dette viser til den mentaliteten at løpet ikke er kjørt fordi en feilet i fasteperioden.
[150] Ferdinand Linthoe Næshagen (2000) Medieval Norwegian Religiosity: Historical Sources and Modern Social Science, *Scandinavian Journal of History*, 25:4, 297-316: 307 https://doi.org/10.1080/034687500750046942
[151] Ibid: 315
[152] Ibid: 307
[153] Ibid: 309
[154] Ibid:309

studert hvordan folk som levde i dyp fattigdom så på livet, og til tross for at de levde under dårlige tilstander, var fornøyde med mange deler av livene sine.[155]

> Heredity's role in this regard is confirmed by the discovery of a psysiological basis for religiosity in the brain. This location in the brain may if electrically stimulated (...) produce «intense feelings of spiritual trancendence, combined with a sense of some mystical presence.»[156]
>
> While such spiritual experiences are most reliably produced by modern technology, certain other stimuli may produce psyiological changes in the brain similar to the God Machine – and similar experiences. (...) «accounts of spontaneous religious exstasy and conversion characteristically include a preceding period of depression, melancholia, pain, suffering and duress.» (...) «the most common condition that facilitates the God Experience is personal stress» which here refers to physiological stress – elevations of chemicals such as adenocorticotrophic hormone, corticosteroids and other hormones, which in their turn may be produced by distressing life events. This is also a possible interpretation of the psychologist Edward C. Chang's results from his study of negative life stresses, irrrational beliefs and depression – negative life stress causes depression which in its turn causes irrational beliefs (i.e. religiosity).[157]

Her siterer Næshagen mye forskning, som kan være med for å øke forståelsen for spørsmålet om religiøsitet i middelalderen, men samtidig kan det bli problematisk å arbeide 'for mye tverrfaglig' i forskningen fordi vi kommer inn på temaer som man ikke nødvendigvis har dyp nok forståelse for. Det vil si at å jobbe tverrfaglig, betyr også mer arbeid og kunnskap, men man kan få mye ut av det. Dette betyr at en burde forsøke å være mer 'akademisk' og mindre spesialisert. Det krever å lese forskning og metoder fra andre felt til en grad det er mulig å ha en dypere forståelse enn en overfladisk en. To konkrete eksempler på dette er å lese om epistemologi (hvordan vi kan vite at vi har sann kunnskap) og formell logikk.

Når vi leser denne forskningen kan vi rimelig anta at når religiøsitet er beskrevet som irrasjonelt, er det vel heller en analytisk måte å beskrive det fra og ikke en måte å angripe religion på. Spørsmålet vi kan stille da er om det kan beskrives på samme måte dersom vi antar at Gud eksisterer og om vi antar at Gud ikke eksisterer? Og her er det vel trolig snakk om

[155] Ibid: 310
[156] Ibid:313
[157] Ibid: 313

hvordan en person kommer til å tro på Gud og om det er følelses eller om det er basert på en mer bevisst vurdering.

I konklusjonen nevner han igjen de fleste argumentene han har tatt frem, og det er tydeligere her at han har en objektiv fremgangsmåte ved at han representerer begge sidene av argumentet kort. Blant anna at det ikke nødvendigvis var slik at prestedrap var av religiøse årsaker. Her nevner også Næshagen at etter reformasjonen hadde prester mistet den spesielle beskyttelsen de hadde som, ville ha ført til ekskommunikasjon for drapsmannen før reformasjonen.[158]

Næshagen kommer frem til at de testene han diskuterer i teksten viser til en moderat religiøsitet hos folk og at stress, som barnedødelighet osv., kunne ha økt religiøsiteten til å bli litt høyere enn i det moderne samfunnet.[159] Det er vanskelig å måle dette på noen måte, ifølge Næshagen er de testene han utførte i artikkelen, som blant anna prestemord osv., konsistent med en viss, men ikke veldig sterk religiøsitet.[160] Næshagen konkluderer med at basert på de faktorene undersøkt, '(...) and for that reason a moderate religiosity in the sense of both inclination to magic and feelings of spiritual trancendence seems a reasonable conclusion,'[161] og støtter videre konklusjonen sin med å peke på andre fagfelt og faktorer nevnt ovenfor.

Det Næshagen tar frem som argument om psykologi er basert på det premisset at folk ikke har endret seg så mye siden middelalderen – det er begrenset hvor mye en art kan utvikle seg på tusen år. Dersom det er endringer i intelligens er det trolig ikke på grunn av evolusjonen, men heller andre faktorer som næring og utdannelse.

Dette gir oss noe som kan øke vårt perspektiv på religiøsitet i perioden. Teksten er tettpakket med informasjon, og det som er representert her er en kort versjon av en tekst som er en kortversjon av forskning vi kan bruke for å finne ut om religiøsitet i middelalderen. Konklusjonen er bra, da det gjør det tydeligere hvilke temaer som han diskuterer i teksten som er viktigst.

Den største kritikken er at teksten er for kort. Den åpner opp en mulighet til å føre videre forskning og hjelper litt ved å gi viktig informasjon fra felt som psykologi, men teksten

[158] Ibid: 314-315
[159] Ibid: 315
[160] Ibid: 314
[161] Ibid: 315

diskuterer ikke mye selv. Temaene er kort forklart og gir en god oversikt over hvordan ulike fagfelt kan være med på å utforske spørsmålet om folks religiøsitet.

Kapittel 3: Å være en god kristen

Det er viktig å forstå hvilke forventninger det var til befolkningen, fordi det var en viktig del av å være kristen. Dette var forventninger som ble kommunisert til befolkningen for konsekvensene av å ikke følge de forventningene var en evighet i helvete, å følge forventningene var derfor essensielt. Det viktigste stikkordet for befolkningen var å ikke synde, dersom en person syndet var det nødvendig å skrifte for å redde sjelen fra helvete. I tillegg var det en anna standard for å følge de reglene for en vanlig person enn en geistlig, da prester og munker brukte hele tiden sin på kristendommen. I dette kapitlet vil forventningene til lekfolk, det vil si den generelle befolkningen, bli gjort rede for basert på *Gammelnorsk Homiliebok*.

3.1 Gammelnorsk Homiliebok

Gammelnorsk Homiliebok oversatt og kommentert av Erik Gunnes, er en samling av homilier og prekener i Norge som er skrevet på tidlig 1200-tallet. Dette er det nærmeste vi kommer det en prest ville ha talt om i messen i senmiddelalderen skrevet på norsk, da *Missale Nidrosiensis* er skrevet på latin. Antageligvis ble *Gammelnorsk Homiliebok* kopiert en rekke ganger da det var vanlig å gjøre det med bøker i middelalderen og det er ingen andre homiliebøker som er skrevet før *Missale Nidrosiensis*. *Gammelnorsk Homiliebok* inneholder ikke de vanlige søndagsmessene, men spesielle tema å ha i preken som moralpreken og ulike festdager.

I denne delen vil vi analysere de viktigste prekenene for å beskrive forventingene. *Gammelnorsk Homiliebok* er en samling av de viktigste prekene, vi vil analysere de viktigste for oss her: Jul 1, moralprekenen 3 og teksten om dydene og lastene. Her kommer vi til å finne ut hva en person som gikk i kirken fikk høre av presten i prekenen – som ekskluderer sangen og gjenfortelling fra Bibelen. Basert på tekstene her vil vi se på hvordan forventningene ble formidlet til folket basert på de skrevne kildene.

Homilieboken er det nærmeste vi kommer det som folk ble fortalt i perioden 1400-1537. Ei anna kjent bok er *Missale Nidrosiensis* som erkebiskop Erik Valkendorf bestilte fra utlandet. Problemene med denne kilden er at den kommer for tett innpå reformasjonen og den var ikke like utbredt som Homilieboken, samtidig som at boka var på latin: Det er derfor ikke hensiktsmessig å oversette hele boka eller hele kapitler for denne oppgaven.

3.1.1 Jul 1

Teksten starter som en gjenfortelling av Jesu fødsel og beskriver det med egne ord, det vil si ikke direkte sitert fra bibelen, deretter forteller teksten om himmelrike. Neste avsnitt går teksten over til å beskrive helvete, før han fortsetter å preke om Guds fødsel og Betlehem.[162] Denne gjenfortellingen er mer uformell enn å lese rett fra Bibelen, noe som kan gjøre det lettere å følge med: Stilen er litt mer uformell og muntlig, samtidig som han drar inn et par andre ting som at 'de sjeler som er i helvete får hvile, om de har fått kristendommen før denne dagens helg.'[163]

Etter å ha preket om Guds fødsel, med større vekt på det gode, endres temaet til å beskrive synd og helvete i en større og mer negativ grad. I denne delen beskriver han synd som blant anna fråtsing og drukkenskap, deretter beskriver han hvordan sjelene i helvete gjennomgår enorm pine og tortur:

> Der jamrer de arme sjelene seg ille, og alle roper de som med en røst: «Ve oss, ve oss at noen gang ble født og ble stedt i slike pinsler for syndene våre.» Da svarer Vår Herre med ord fra profeten David: «*Quid gloriaris in malitia, qui potens es in iniquitate?* Hva priste du i denne verden, siden du hverken gjorde eller ville gjøre godt? Når de fattige kom til ditt hus og bad deg om almisser for Guds skyld, gav du dem ikke noe, men jaget dem bort fra din dør. Trodde du virkelig, du arme sjel, siden du var så lite gavmild i denne verden, at du ville miste ditt gods, om du gav et slikt menneske en almisse?»[164]

Denne harde retorikken fortsetter, men fra perspektivet til Jesus og beskriver i dybden hvordan han fastet i førti dager og ble pint på korset etter det. Avslutningen av teksten virker til å være mer nøytral. Overgangen kan best beskrives som en lettelse fra å snakke om helvete: 'Men nå, mine brødre og søstre, skal vi vokte oss for helvetes pine den stunden vi er her på jorden. For Gud har gjort det mulig for oss å vinne det riket (...).[165]

Bakerst i boken har Erik Gunnes sin egen analyse av de ulike prekene. I denne prekenen er han svært kritisk til kompetansen til forfatteren: 'Både hva form og innhold angår er den svært hjelpeløs og primitiv.'[166] Han skriver også at det ser ut som om at boken sannsynligvis kom fra angelsaksiske prekener. Han mener og at det er usannsynlig at en kirkemann fra 1200-tallet kunne ha skrevet den prekenen på grunn av dets fantastiske opplysninger, men at

[162] Astrid Salvesen og Erik Gunnes, *Gammelnorsk Homiliebok side*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1971), *46-47*. Boken er oversatt av Astrid Salvesen, kommentar og innledning er skrevet av Erik Gunnes.
[163] Ibid: 47
[164] Ibid: 48
[165] Ibid; 48
[166] Ibid: 162

håndskriften må henføres denne tiden.[167] Det er derfor mulig at denne teksten kan være eldre enn fra 1200-tallet. At teksten er dårlig oppbygd kan være et tegn på at den har blitt overført fra en muntlig tradisjon til en skriftlig, da setninger og taler som gir mening muntlig kan bli dårligere når den er overført til en tekst. Med tanke på at teksten starter med «Gode brødre!» kan vi og anta at teksten var ment for et kloster, trolig produsert for et lokalt kloster og så har teksten vandret og endt opp hos det norske folk.

Kritikken til Erik Gunnes kommer trolig av at den er lest som en tekst og ikke som en muntlig tale. Dersom teksten er lest fra det perspektivet som en muntlig tale, ser den bedre ut. Den er litt vanskelig å oppsummere fordi teksten går frem og tilbake. Tekstmessig kan dette sees på som dårlig, retorisk sett er dette en fascinerende og bra oppbygning av en preken: Den starter positiv og gir lytteren håp om himmelen, deretter blir helvete raskt nevnt og at de som er i helvete nå (jul) har fått en liten pause, etterfulgt av håpet om Jesu fødsel. Deretter bruker presten omkring like lang tid som han preket om det positive, til å preke om helvete, hvordan synd fører til helvete, hvordan det er den personen sin egen feil at de er der, torturen i helvete osv. Deretter avsluttes preken relativt nøytralt eller positiv, hvorvidt den er positiv eller nøytral er mest avhengig av presten som preker, hvor løsningen til dette problemet om helvete er beskrevet: At 'Gud har gjort det mulig for oss å vinne det riket og den saligheten (...).'[168] Teksten har en retorisk strategi som kan ha flere fremgangsmåter på slutten: Positiv og oppløftende tone som skaper en positiv avslutning, eller en nedslått og lav tone som vil gi en nøytral avslutning. Publikumet som deltok i messen vil da dra fra den messen med helvete i hodet, samtidig som at han vet at det er noe en person kan gjøre for å unngå å havne i helvete.

3.1.2 Moralpreken III: Klokkeprekenen

> Nå skal vi snakke om de klokkene prestene ringer med i kirken eller i klokkehuset; de er bilde på Kristus selv, for da krever han at vi skal gå i kirken for å vise han respekt og ære, og bidra til vår egen evige frelse. Klokken er et bilde på den trompetklang som vi alle skal vekkes ved til det veldige stevne som heter dommedag. Og nå vil vi gjøre kjent for alle dem som står ute på kirkebakken eller som uten grunn ligger i sin seng under ottesangen eller til de andre tidebønnene, enten de sover eller er våkne eller morer seg, mens tidebønnene blir sagt: Uten tvil er djevelen med dem, for de er djevelens lydige ærendsvenner.
>
> Nå er det to klokker, og de første gangene ringes de hver for seg, men tredje gangen ringes de samtidig. Da gjør Gud tre ganger krav på deg, og for hvert krav blir du saksøkt av Gud, dersom du ikke da går til Guds hus. Nå er det en farlig ting, som blir oss til lite gagn, om vi gir så liten akt på Guds bud

[167] Ibid: 162
[168] Ibid: 48

og de undere vi så ofte både hører og ser. Derfor undrer det meg at det finnes folk som ikke bryr seg mer om det når de hører kirkeklokker, enn om de skulle høre kråka skrike eller en hund hyle.

Det treet klokkene er festet til, er bilde på den allmektige Guds kors. Repene som henger fra klokkene står for Guds bud, og kirken betegner Paradis, derfor er det ikke tillatt for mordere eller horkarer å tre inn i kirken. Likesom Adam ble vist bort fra Paradis da han hadde brutt Guds bud, vil på dommens dag alle de bli vist bort fra himmerike som forlot denne verden med uoppgjort synd og hovedsynder; de vil bli drevet til helvetes kvaler – i den ild som aldri slukner, om så hele havet skulle flømme inn. Og så bitende kaldt er det der, at selv om en tok det største av alle fjell og det ble til ild og en kastet det ut i helvete, så ble det straks til en isbre. Så er det noen som sier: «Hva kan jeg mer enn brenne opp, hele jeg, og så ikke være mer?» Et slikt menneske tenker ut stor dårskap, for mange er de som gjerne skulle bli til intet i løpet av en dag, om de bare kunne. Men hvis kvalene tok slutt, så var de jo ikke evige.

Noen mennesker tenker også at de kan bli liggende i hovedsynder, uten å skrifte og angre, eller holde opp med å synde, dersom de gjør meget godt, ofte går i kirken for å be, og gir maten sin og klærne til dem som trenger dem. Men dette menneskes liv kan sammenlignes med en som har fått et svært sår og dekker det med salve, mens det enda er urent: Hva kan da salven gjøre, annet enn å renne ut av såret sammen med blod og verk, - og såret får ikke gro. På samme måte renner også menneskes gode gjerninger fra ham, dersom han blir liggende i hovedsynder, og ikke vil gi avkall på dem eller gjøre bot for dem. Nå tar en lege brodden ut av såret, eller pilen, om den står i, og så renser han såret og dekker det med salve og steller det til det er friskt. Men hvis et menneske gjør bot, da trekker han pilen ut av det sjelesåret som djevelen tilføyde ham. Og hvis han bærer sine synder frem for presten i skriftemålet og forteller ham dem, så renser han syndens sår av hele sitt hjerte. Og hvis han utfører den bot som prester pålegger ham, da legger han salve på såret, og da leger han sitt syndens sår fullt ut. Og hvis et menneske drøyer for lenge med å gå til skrifte med sine alvorlige synder, så vokser syndene hans, selv om han ikke begår noen flere, likesom når et menneske blir såret: hvis en ikke skaffer en lege tilveie, blir såret fylt med væske og dødkjøtt og verk, og dermed blir det mannens bane. Likeså er det også farlig for oss om vi holder fast i vår legemlige vellyst, og ikke vil gjøre bot. Da ligner vi det dyret som finnes i utlandet og som heter lutolupus. Det dyret har svære, lange horn, kvasse som jern, og med disse kan det kløve en trestamme om det vil. Dette dyret har for vane kå komme til den elven som heter Eufrat for å drikke. Og når det har drukket, tar det til å leke seg med hornene sine med et tre, og vaser seg til slutt så fast i treet at det ikke makter å rive seg løs. Da tar det til å brøle og bære seg ille. Denne lyden hører jegeren og kommer farende dit hvor dyret står fast, og så legger han til med spydet og dreper det. Slik er det også med det menneske som lever etter sitt legemes lyst og holder fast ved det og ikke vil gjøre bot, men fester seg og binder seg til djevelen med syndene sine. Hvis han nå går til grunne i dette syndens bånd uten å komme seg løs, tar djevelen ham og fører ham til de evige kvaler, hvor det er gråt og tenners gnissel.

Nå skal vi vokte oss så disse eksemplene ikke rammer oss; la oss derfor unngå hovedsyndene, så godt vi kan. Og hvis vi allikevel faller i dem, da la oss vende om så fort vi kan, og gå til skrifte og gjøre

> bot; og la oss så ikke ta til med dem på nytt. Så sier Vår Herre: «Når som helst,» sier Herren, «når en syndig mann vender bort fra synd, skal han leve med meg i himlenes rike.»[169]

Denne preken er delt opp i to hovedtemaer: Kirkegang og synd, med ett overgangs-avsnitt i midten hvor han starter med treet som klokkene er festet i og går over til å beskrive helvete. Forfatteren av messeteksten har brukt et visuelt språk for å beskrive hva synd er: En synd er som et sår for sjelen som må renses og det må brukes salve. Denne metaforen har også den funksjonen å fortelle folk at en synd er et veldig alvorlig sår, så alvorlig at man dør dersom man ikke får renset og helbredet såret. Dette blir da en metafor på hvor stor påvirkning synd har på sjelen: På samme måte som en person dør av et alvorlig og urent sår, skades sjelen av en synd til en like stor grad og ender opp i helvete.

Under selve preken blir løsningen beskrevet: Løsningen for en person som har syndet er å skrifte og å gjøre bot. Målet i teksten er å kommunisere to ulike motpoler for lytteren. Den første er å skape frykt for å havne i helvete og den andre er løsningen på dette problemet, som er å skrifte for syndene.

Gunnes har beskrevet denne teksten som en 'vanlig moralpreken-typen,' og at teksten er mer livfull enn andre og at skildringen av helvete og klokkesymbolikken har blitt oversatt.[170] Han legger også til at dyret som er beskrevet har 'det samme ordet tjent til å navngi dyrearten *antilope.'*[171]

Denne teksten hadde som formål å få flere folk til å gå i kirken og å få de til å skrifte. Av det vi vet ser det ut som at det var frivillig å møte i kirken, det vil si at det ikke var kirkeplikt hver søndag, men presten kunne pålegge folk bot dersom de ikke skriftet minst en gang i året.[172] Basert på teksten ser det ut som om at det var viktigere å skrifte enn å møte opp hver eneste søndag fordi det er brukt mer tid på å skrive om synd og skrifte enn kirkegang i 'Klokkeprekenen.' Dette betyr ikke at det å gå i kirken var lite viktig, da språket i teksten er tydelig, for de som ikke møtte opp i kirken, 'er djevelen med dem.'[173] Denne prekenen viser at det var forventet at folk skulle gå i kirken på søndag og at det var behov for å skrifte dersom en

[169] Ibid: 79-81, hele preken.
[170] Ibid: 170
[171] Ibid: 170
[172] Arnved Nedkvitne, *Lay Beief in Norse Society 1000-1350*, (Kjøbenhavn: Museum Tusculanum Press, 2009), 88
[173] Astrid Salvesen og Erik Gunnes, *Gammelnorsk Homiliebok*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1971), 80

syndet. Å preke om at folk må gå i kirken til folk som allerede var i kirken, hadde to formål. For det første ser det ut til å minne folk som er der til å komme regelmessig og ikke bare en gang iblant, for det andre er det realistisk å forvente at de som allerede var i kirken kunne prate med eventuelle venner eller familiemedlemmer som ikke møtte opp.

3.2 Dydene og Lastene

Dette kapitlet er en del av den gammelnorske homilieboken da det er en oversettelse av teksten skrevet av Alkuin, en angelsaksisk poet og lærd som var Karl den stores lærer, før det var han forstander for klosterskolen i York.[174] Denne oversettelsen av teksten 'Dydene og Lastene' er et eget kapittel i boka som er plassert etter innledningen og før homiliene. Teksten gir en oversikt over dydene og lastene. En dyd vil si en god kvalitet en person har, som arbeider for å oppnå. I teksten er 'last' brukt som en negativ kvalitet. Hva en dyd er kan variere basert på hvilken dydsetikk en person følger, hvor kristne dyder vil ha flere element av et spirituelt liv i forhold til stoisisme som er mer materiell. Stoisismens mål er den fysiske personen sine kvaliteter, ofte i motgang og det å gjøre det riktige til tross for at en ikke har lyst til å gjøre den handlingen. I kristen etikk er det et religiøst mål og et religiøst fokus, men de har tydelige likheter. Det tydeligste eksempelet på dette er hvordan askese spiller en viktig rolle i kristendommen og i stoisisme. Askese vil si det å unngå nytelse. Å fjerne nytelser er et viktig element både i stoisismen og i kristendommen med blant anna faste, ikke spise kjøtt på utvalgte dager. Parallellene blir tydeligere dersom vi ser på synd og nytelse som det samme og i katolsk etikk er det viktig å unngå disse. Her er det viktig å nevne at å unngå nytelse i seg selv ikke er målet hverken i stoisisme eller i kristendommen, men å leve det gode liv, som i kristendommen peker i retning mot Gud.[175]

Videre i teksten til Alkuin i *Gammelnorsk Homiliebok* er det en lang oppramsing av alle dydene med en forklaring av hva som er ment med denne dyden i kristendommens kontekst. Den første dyden han skriver om er visdom, hvor 'Den sanne kunnskap er å forlate djevelens tjeneste, det vil si synden, og den fullkomne visdom vil si å være Gud etter hans sanne bud.'[176] Dette er en parallell som går igjennom de kristne dydene hvor det som er i sentrum er Gud, selv

[174] «Alkuin,» *Store Norske Leksikon*, 19.01.2021, https://snl.no/Alkuin Hentet fra papirleksikon, fagansvarlig Peter Sigurdson Lunga
[175] Det er mer til det enn dette, her har jeg forklart det kort og konsisent.
[176] Astrid Salvesen og Erik Gunnes, *Gammelnorsk Homiliebok side*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1971), 19

dyder og laster som ikke nødvendigvis ser religiøse ut på overflaten som blant anna tålmodighet, misunnelse og sinne, men alle dydene og lastene har en forbindelse med Gud.

Teksten viser at forventingene som eksisterte i kristendommen var mange. Det kan og gi oss en pekepinn på å finne ut om dette var forventninger som ble møtt. De viktigste dydene i konteksten til denne teksten er kjærlighet til Gud og til din neste, miskunn som vil si nåde, overbærenhet som vil si å tilgi andre, og å gå til skrifte. Av de viktige lastene for oss er hor, grådighet, pengebegjær og dovenskap.

Kjærligheten er beskrevet som det viktigste budet og de to budene, det vil si å elske Gud og å elske din neste som deg selv, samles hele loven og profetenes lære.[177] Denne dyden er relatert til flere andre kristne dyder, som tålmod, miskunn og tilgivelse. Teksten siterer Paulus og sier 'I kjærligheten oppfylles loven.'[178] Det vil si at dersom en av de ovenfor mangler, for eksempel miskunn, har ikke kjærligheten 'oppfylt loven' for denne personen. Foruten å kunne vise nåde, å vise tålmodighet eller tilgivelse, er budet om kjærlighet til sin neste ikke blitt fulgt. Kort forklart kan de nevnte dydene beskrives som elementer og en naturlig konsekvens av kjærlighet.

På den andre siden av dydene, er lastene som er til hinder for at en person havner i himmelen. I katolsk lære er det synder som er spesifikke handlinger som hindrer at en person havner i himmelen og heller havner i helvete. De lastene er vanligvis relatert til synder. Ifølge homilieboken er hor 'all den legemlige urenhet som skriver seg fra utemmede lyster og en svak vilje, som lever etter det legemet krever av synd (...) Hor vil si legemlig omgang med en hvilken som helst kvinne, eller enhver annen form for urenhet for å tilfredsstille ens brennende begjær.'[179] Det vil si handlinger som å ligge med en person utenfor ekteskap. Grådighet er i teksten relatert til mat, det som oftest er beskrevet som 'frådsing.' 'Storspisingen avler tøylesløs glede, tåpelighet, tomt snakk, legemlig urenhet, et ustabilt sinnelag, drikk og usedelighet.'[180] Her refererer 'legemlig urenhet' til seksuell omgang med en anna person utenfor ekteskap. Denne storspisingen skal ifølge teksten føre til mer synd og er også, sammen med hor, relatert til en svak vilje hvor askese og faste er løsningen, i tillegg til å skrifte. Pengebegjær handler om at en person som har mye vil ofte ha mer enn de allerede har, og vil føre til at en person handler basert på hva han kan gjøre for å få enda mer. 'Denne lasten er roten til misunnelse, tyveri,

[177] Ibid: 19-20
[178] Ibid: 20
[179] Ibid: 40-41
[180] Ibid: 40

røveri, mord, løgn, mened, ran, vold, ufred, rettferdige dommer (...)'[181] Dovenskap er mest beskrevet i form av hva konsekvensene for dovenskapen er ifølge teologien. Dovenskapen skal ifølge teksten føre til at personen ikke gleder seg over åndelige gjerninger eller tanken på sjelens frelse. I tillegg til dette fører denne dovenskapen også til at en person blir både arbeidssky og misfornøyd, antageligvis misfornøyd med livet generelt. Dovenskap er av de store lastene som fører til at munker drar tilbake til omverdenen og avslutter et liv i selvbeherskelse, til et liv full av synd.

Denne teksten er sterkt knyttet til kristen teologi, som tidligere nevnt. Mennesket i middelalderen levde med et annet menneskesyn enn det vi gjør i dag. Det menneskesynet var basert på det vi kan kalle for 'tung teologi.' Den kan beskrives som 'tung' på en rekke ulike måter. Den var tung på den måten at det er mye teologi bak med en lang rekke teologer, blant anna Tomas Aquinas og Augustin av Hippo. Det kan også beskrives som 'tung' med tanke på at dette har røtter tilbake til stoisismen og antikkens Hellas, samt romernes dydsetikk, hvor det tetteste båndet mellom kristendommen og stoisismen er det å holde seg unna nytelse. Teologien er et akademisk felt med røtter til tekstene skrevet av de gamle teologene.

Bak alle de syndene og dydene ligger det mye teologi til grunn som beskriver hvordan og hvorfor, som referert til ovenfor. Ved å undersøke reglene, synder og dyder, er det fakta at det var et helt anna verdenssyn som dominerte i Norge i middelalderen. Homilieboken viser til at alle synder måtte leges på samme måte som et sår: Det måtte renses, via skrifte, før en kunne ha på bandasje på såret. Denne teksten i homilieboken viser også måten teologien kunne nå frem til folket og kommunisere hva forventningene var. Dette er en tekst som var brukt, ikke en tekst som var bortgjemt i et kloster som ble brent ned, som er tilfellet med et stort antall tekster da reformasjonen kom til Norge, men ikke her. Teksten eksisterer i den konteksten at den overlevde og at det er den sjangeren av tekst som ble brukt aktivt som en del av homilieboken. Det er umulig å si hvordan hver enkelt prest tolket dette og kommuniserte dette, det er ingen sikkerhet at alle prestene kommuniserte dydene og lastene like godt. I botsavlatene som vil bli analysert i neste kapittel, ser vi at lekfolk hadde fått med seg hva som var riktig: Lekfolk skriftet for ting de hadde gjort enten det var hor, incest eller andre synder.

[181] Ibid: 41

3.3 Oppsummering

Dydene og lastene skaper det vi kan kalle en grunnmur i hva som var forventningene de geistlige hadde til befolkningen. De kristne dydene beskriver gode kvaliteter en kristen burde jobbe mot og lastene var kvaliteter som burde unngås. Dyder beskriver det som vil føre til et godt liv i et katolsk perspektiv, hvor hovedelementet er livet etter døden, men lastene er ting som gjør livet dårligere i dette perspektivet. Dette perspektivet er basert på å oppnå et liv hvor personen kan leve ovenfor de 'nedre lystene' og heller se opp til Gud, det vil si å ikke være slave til lystene. Selvkontrollen dydene innehar skulle føre til et liv nærmere Gud og et liv hvor det var enklere for en person å unngå å synde i motsetning til en som var slave for lastene.

En mangel på dyder i seg selv førte ikke til at en person havnet i helvete, ifølge de ideene, men det var syndene som førte en person til helvete. Dydene var langt mer viktige for de geistlige enn for lekfolk, for de sistnevnte var det syndene som var det avgjørende. Dette ble kommunisert via søndagsmessen hvor presten kunne tale om de. Tekstene i *Gammelnorsk Homiliebok* er eksempel på slike prekener og viser oss hva som ble kommunisert til befolkningen og hvordan det ble kommunisert. Det var forventet at folk skulle følge reglene, men de visste at ikke alle kom til å klare det. Syndene var det vi kan beskrive som strenge regler, men til gjengjeld var det mulig å komme tilbake fra det via å skrifte, som innebærer å bekjenne hva en hadde gjort til presten for å rense sjelen. Dette kommuniserte til folk hva forventningene de geistlige hadde til lekfolk. Spørsmålet er da i hvor stor grad folk, eller enkeltpersoner, holdt seg til forventingene som var satt av geistligheten basert på hva kildene forteller oss.

Kapittel 4: De geistlige i møte med de likegyldige og ukristne

Etter å ha undersøkt hva forventningene det var å være en god kristen i forrige kapittel, vil dette kapitlet undersøke kilder som peker mot at forventningene ikke ble fulgt. Primærkildene i denne delen er tre brev fra *Diplomatarium Norvegicum* undersøkt i dette kapitlet og *Aslak Bolts Jordebok,* er denne tekstens primærkilder skrevet i samtiden. ABJ er en primærkilde og er satt opp av en kort introduksjon, og resten av boka er satt opp av originalspråket på den ene siden og en oversettelse på den andre siden, delt opp i A og B versjoner av samme side.[182] Denne kilden er fra første halvdel av 1400-tallet. Denne undersøkelsen av ABJ vil vise det kvantitative resultatet, i tillegg til et eksempel fra jordeboka. Deretter vil vi undersøke tre brev fra DN. De tre brevene er et brev skrevet av erkebiskop Erik Valkendorf til kong Kristian II. (4.2.1), et brev fra biskop Olaf i Bergen til kanniken i Trondheim (4.2.2) og et brev av abbedissen i Munkeliv kloster til erkebiskop Olaf Engelbrektsson i Trondheim (4.2.3).

Dette kapitlet stiller spørsmålet til kilden om hva dette forteller oss om folks religiøsitet. Alt tyder på at Bulls argument har i senere tid møtt større utfordringer, blant anna ser vi dette hos Sverre Bagge hvor han påpekte at de fleste historikere i begynnelsen av 1900-tallet ser ut til å ha vært enige med Paasche.[183] Det er viktig å påpeke at dersom det ikke hadde vært for Bulls sitt initiativ til å starte en debatt om dette, ville den naturlige konklusjonen ha vært at nordmenn var kristne og religiøse. I debatten analysert i kapittel 2, ser den ikke ut til å ha kommet frem til en konklusjon. Denne undersøkelsen eksisterer i konteksten til denne debatten og begge argumentene vil bli diskutert her.

Kapittel 3 beskrev hva som var forventningene til lekfolk i perioden basert på en tekst som var tilgjengelig i samtiden. Dette inkluderte kirkegang og moralsk oppførsel, hvor en sentral del av dette var å unngå å synde. Dersom en person syndet, var det nødvendig å skrifte for syndene.

[182] Det vil si at på den venstre siden er det hele tiden originalversjonen av teksten og på høyresiden er det skrevet ned en oversatt versjon av det. Originalteksten er side A og oversatt versjon er side B (for eksempel side 45A og 45B).
[183] Sverre Bagge, «Kirken og folket,» i *Norges Kultur Historie Bind 2: Kaupang og katedral,* Ingrid Semmingsen et al., red., (Oslo: H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard), 1979), 213

Analysen vil være basert både på deduktive og induktive argument. Som tidligere forklart, er deduktive argument mer rent i forhold til hva kilden sier og induktive argument er argument det er mulig å dra ut ifra kilden, det vil si tolkninger. Her er det viktig hvordan en tolker kildene fordi kildene ikke forteller oss særlig mye. Som en konsekvens av dette vil induktiv logikk spille en viktig rolle. Den deduktive logikken vil bli brukt som en motvekt, fordi den viser hvor mye som er avhengig av hvordan vi tolker kildene i forhold til hva kilden sier uten tolkningen: Det er flere mulige måter å tolke en tekst, men hva kilden sier ord for ord er det bare ett svar på.

ABJ er den mest objektive kilden vi har, hvor kildene fra DN er i stor grad avhengig av enkeltpersonens perspektiv. Samtidig forteller det mye om denne personen sin tolkning av situasjonen, og kan være basert på hva han har hørt andre har sagt og hvilke rykter som har gått. Med andre ord vet vi ikke hvor de har informasjonen ifra i brevene.

ABJ er hovedsakelig en økonomisk kilde, men på grunn av sin religiøse natur har det også blitt skrevet ned botsavlat fordi det var en inntektskilde for kirken. Den inntekten var ikke i form av penger, men i form av jordbruksprodukter som blant anna smør, fisk osv. Det vi undersøker i denne kilden, det vil si botsavlatene, er da et biprodukt av Jordeboka.

4.1 Aslak Bolts Jordebok

Aslak Bolts Jordebok inneholder en oversikt over erkebispesetes eiendommer i Norge da informasjonen ble samlet inn i perioden 1430-1432 og renskrevet vinteren 1432-1433.[184] Kilden inneholder nok detaljert informasjon til å kunne brukes både som en kvantitativ og en kvalitativ kilde når vi undersøker perioden. Her har formålet vært å undersøke Bull sitt argument og forsøke å danne et overblikk over hvor utbredt synd var. Grafikken nedenfor viser hvor mange som syndet i hver enkelt kommune. Det vil si synder hvor botsavlatet ble betalt til erkebiskopen, som gjelder grov synd, blant anna hor og incest, drap, tyveri av kirkens eiendommer osv. Det er ikke spesifisert hvor grove syndene måtte være for at synderen måtte betale botsavlat, en rekke av bøtene er bare beskrevet som at personen måtte betale 'for sine forbrytelser,' noe som forteller oss svært lite. Det er heller ikke spesifisert hvor mange personer som bodde på hver gård og det ser ut som at de telte hver husstand i Jordeboka. Dette gjør det vanskelig å telle hvor mange enkeltpersoner det er snakk om. Det var ofte store familier i

[184] Jon Gunnar Jørgensen, *Aslak Bolts Jordebok*, (Oslo: Riksarkivet 1997), XII, Forordet.

husstandene i middelalderen, men den generelle trenden forteller oss ikke særlig mye om noe nøyaktig antall.

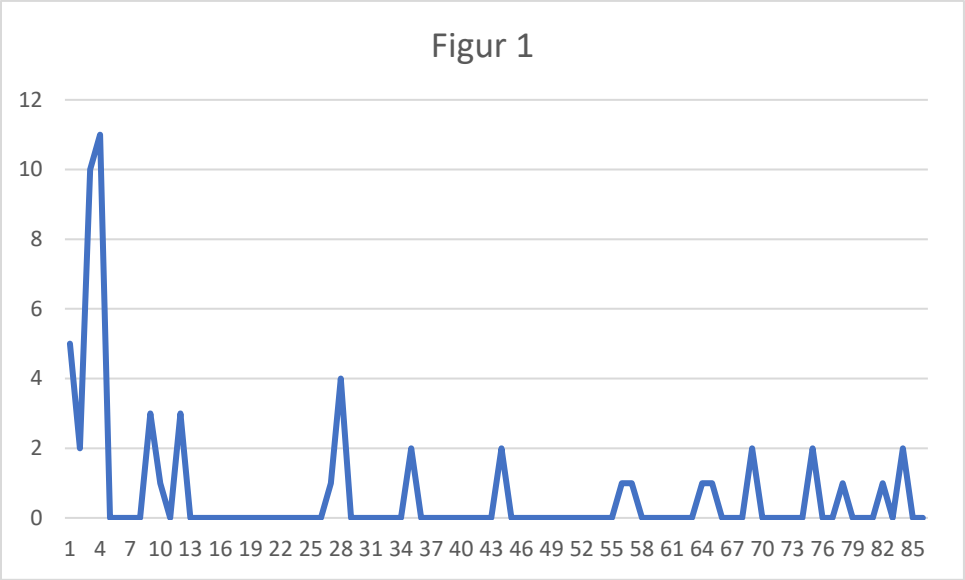

Denne figuren viser antall synder i Y-aksen og X-aksen viser kommunene. F.eks. i kommune nr. 49 var det ingen gårder som betalte botsavlat.

Grafen ovenfor viser til et problem i kildematerialet: Hvorfor er det så mange steder hvor det ikke var en eneste person som syndet og måtte betale botsavlat? Flere av de områdene er svært store, og stiller spørsmål til påliteligheten til kilden. Til sammen er det 2008 eiendommer, eller gårder, som ikke betalte botsavlat til erkebiskopen og 56 som betalte botsavlat. De ulike kommunene er av ulike størrelser, hvor det var en rekke kommuner som hadde under ti gårder og kommuner som hadde godt over 20 botsavlat. Det er ingen korrelasjon mellom antall gårdsbruk i en kommune og antall botsavlat og mange av kommunene hvor ikke en eneste person betalte botsavlat. Det som er interessant for oss å se på da er kommunene som har minst to gårder som betalte botsavlat, noe som fjerner over halvparten av alle gårdene og omkring tre firedeler av kommunene. Det kan være flere forklaringer på hvorfor det kunne ha vært så mange kommuner uten botsavlat, noe som vi kommer tilbake til senere i teksten.

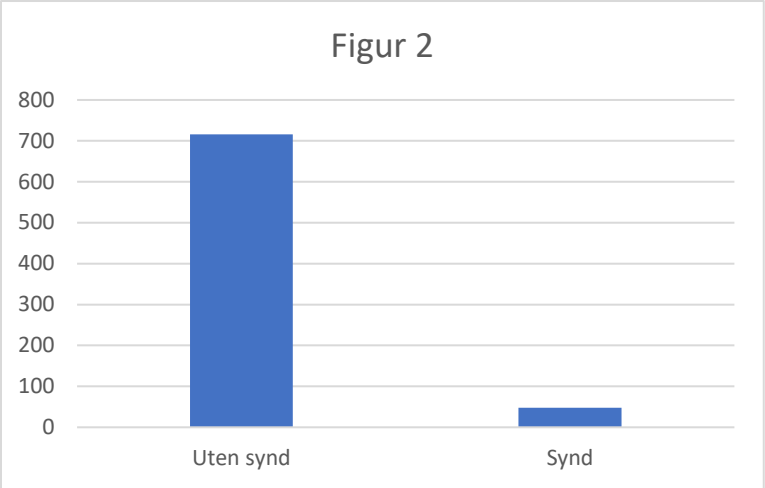

Denne figuren teller kommuner hvor minst to gårder betalte botsavlat til erkebiskopen. Y-aksen viser til antall gårder og på hver enkelt gård er det ofte flere personer.

Figur 2 viser ingen tegn til at det var et stort problem med antall folk som syndet, men det forteller oss om et mye større problem for kirken som en institusjon. Bak denne grafen er det 716 gårder som ikke betalte botsavlat og 48 gårder som betalte botsavlat til erkebiskopen. Dette er av til sammen 2008 gårder som ikke betalte og 56 som betalte, i tillegg er det svært mange kommuner hvor det ikke var en eneste gård som betalte botsavlat. Vi må da stille spørsmål til hvorfor det er så få syndere, og om dette tallet er troverdig i det hele tatt. Derfor er det nødvendig å diskutere ulike forklaringer på hvorfor tallene ser ut som de gjør. Med tanke på konteksten til ABJ er det usannsynlig at det bare var mye som ikke ble innført, da dette er en svært grundig og systematisk kilde som forteller om hver gård som betalte skatt, om det var ødegård, om noen fikk unntak det året boka ble skrevet ned og for hver enkelt person som måtte betale botsavlat. Av alle forklaringene på hvorfor tallene ser ut som de gjør, er det usannsynlig at enkelte ting ikke ble ført inn i teksten.

4.1.1 Kirkens kontroll

> Biskop *Hoskuld* i *Stavanger* skriver til herr *Eske Bille* at han har fått hans brev om at prestene i *Hoskulds* stift med urette krever gravferdsgebyr (testament) av fattigfolk. Om *Eske* kan navngi dem som gjør det, skal *Hoskuld* irettesette dem enda han har erkebiskopens og riksrådets brev på testament, særlig for *Agdesiden*. Da pesten kom året før, påla han prestene å vise skånsomhet med å kreve

> testament særlig etter forsørgede, små barn og fattige, og det har han også latt forkynne i *Karmsund* og *Fjordene*.[185]

Denne teksten har et behov for å bli analysert kort, da den viser oss at kirkens kontroll trolig ikke var så sterk som vi liker å tro. Her var det Eske Bille, en dansk diplomat, som ga beskjed til biskopen i Stavanger om at prestene i biskopens stift krevde gravferdsgebyr til tross for beskjeden som var gitt, på grunn av en pest som hadde gått året før. Dette er svært oppsiktsvekkende fordi dette må ha laget så mye bråk at Eske Bille, som på denne tiden hadde sitt kontor som høvedsmann i Bergen, fikk vite om dette.[186] Det er vanskelig å tro at dette bare var et lite og isolert problem, men noe som trolig har skapt nok frustrasjon i befolkningen at Eske Bille hørte om dette før problemet ble løst.

I tillegg til dette er det flere andre tegn som peker mot kirkens mangel på kontroll i denne perioden. For det første utøvde den Danske tronen makt over kirken i Norge, og kunne overstyre bispevalg, noe som de gjorde i økende grad etter svartedauden, ifølge Kolsrud.[187] Dette kunne ha konsekvensen å 'ukirkeliggjøre' kirken i en tid hvor, ifølge Kolsrud det kirkelige var kritiske i det norske folks liv.[188] Dersom vi tar bispestolen i Oslo som eksempel ser vi at den ble styrt av danske biskoper i perioden 1407-1452 hvor den siste perioden, 1420-1452, var biskopen fraværende i årevis.[189] Dette må ha vært svært skadelig for kirken som institusjon i Norge og for kristendommen som religion. I tillegg skjedde dette i kombinasjon med at danskekongen overstyrte det lokale bispevalget i 1407, hvor Aslak Bolt ble valgt, men danskekongen satte inn en dansk biskop og flytta Aslak Bolt til Bjørgvin.[190] Det er naturlig å anta at dette ville ha ført til frustrasjon hos folket, men det er vanskelig konkludere med noe her. Det vi kan si med større eller mindre sikkerhet er at det er mer sannsynlig at dette hadde negative konsekvenser enn positive konsekvenser. Faktisk skrev Oluf Kolsrud flere ganger at dette måtte ha vært skadelig for kirken i Norge når de danske unionskongene arbeida for å skaffe seg trofaste tilhengere i kirken.[191] Kort forklart var det en motreaksjon mot dette på 1430-tallet i Norge og Sverige hvor det ble ytret motstand mot utenlandske biskoper i Skandinavia.[192]

---

[185] DN XXII: 163
[186] Halvard Bjørkvik «Eske Bille.» *Store Norske Leksikon*, 13.02. 2009, https://nbl.snl.no/Eske_Bille
[187] Oluf Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga I. Millomalderen*. Oslo, H. Aschehoug & CO (W. Nygaard). 1958. 277
[188] Ibid: 278. Her refererer Kolsrud til 'ukirkeliggjøring' som om å redusere den religiøse verdien til kirken.
[189] Ibid: 282
[190] Ibid: 280
[191] Ibid: 278
[192] Ibid: 284

Videre beskriver Oluf Kolsrud i boka *Noregs Kyrkjesoga I* hvor dypt det administrative og organisatoriske problemet var i kirken i Norge, som viser at problemene varte langt utover på 1400-tallet. Samtidig ser vi en forbedring fra Aslak Bolts sin periode som erkebiskop i Nidaros, blant anna om arbeidet lagt inn i *Aslak Bolts Jordebok*.[193] Dette tyder på at i det minste, var det liten kontroll når Aslak Bolt tok over, som ville ha vært i perioden *Aslak Bolts Jordebok* ble skrevet ned, men det er en mulighet at det ble bedre i løpet av 1400-tallet. Her er det vanskelig å si noe med sikkerhet og det er en debatt om hvorvidt kirken i Norge var i en forfallsperiode eller en blomstringsperiode i denne perioden.

Et anna problem bak denne grafen er at vi vet ikke hvilken type representasjon dette er av gårdene i Norge anna enn at det er for det meste det som er under erkebispesetet Nidaros, med noen eiendommer i andre bispedømmer som Hamar og Stavanger. Kirken eide en stor andel av all jordeiendommene i Norge, med omkring 40% av all jorda.[194] Mesteparten av gårdene som er i Jordeboka tilhørte Nidarosprovinsen. Basert på det vi vet av kildene som er igjen, ser dette ut til å ha vært en svært stor andel av alle gårdene i Nidarosprovinsen og er derfor en god representasjon av gårdene som er i den delen av Norge.

Hvordan kan det være så få som syndet? Tallet ser usedvanlig lavt ut. En anna måte å forklare dette på kan være at det var mange synder hvor det ikke var behov for å skrive botsavlat, da det hovedsakelig var mer alvorlige synder som måtte bøtes for via å betale en bot. I tillegg var det og andre straffer som ikke inkluderte det å betale botsavlat, men som heller kunne involvere en pilegrimsferd, faste eller en anna religiøs aktivitet.

Det er et problem at vi vet ikke hvor god kontroll kirken hadde i Norge i denne perioden med sikkerhet. Av det som er beskrevet ovenfor så ser det ut som at kirken hadde et problem, men det er vanskelig å anslå hvor alvorlig dette var, om det var like ille over alt, eller om det var ille nok til å være et problem. Dersom det er så ille som det ser ut som hos Oluf Kolsruds beskrivelse, er det trolig at situasjonen var så ille at den rettelsen gjort i Figur 2, ikke er nok for å representere hvor mange alvorlige synder som ble gjort. Det er her bildet vårt over hva som faktisk var tilfellet blir uklart og vanskelig å si med sikkerhet. Som nevnt ovenfor, vil dette si at kirken hadde liten kontroll og mange problem, som ble bedre i løpet av Aslak Bolt sin periode som erkebiskop i Nidaros.

[193] Ibid: 289
[194] Sverre Bagge og Knut Mykland, *Norge i Dansketiden: 1380-1814,* (Oslo: Cappelen, 1987), 36

Forskjellen mellom den reviderte figuren og de originale tallene påvirker ikke argumentet eller perspektivet vårt i en stor grad, da det fortsatt ser ut til å ha vært svært få botsavlat og nøyaktigheten bak tallene er problematiske. I tillegg er det veldig mye vi ikke vet, da det var vanligere å ikke skrive ned alt fordi det var ikke nødvendig og vi vet at mye av det som ble skrevet ned ble brent. Dette fører til at vi har flere spørsmål om denne kilden enn vi har svar, blant anna vet vi ikke i hvor stor grad erkebiskopen var et ledd: Vi ser mange botsavlat, men vi ser ingen av de andre straffene som var vanlig dersom en person syndet, som blant anna pilegrimsferd og lignende. Aslak Bolts Jordebok er en rent økonomisk bok som forteller oss om de mest alvorlige syndene fordi det er en økonomisk overlapp her, men viser ikke mindre alvorlige synder.

4.1.2 Synd og skrifte

Synd og skrifte var et viktig element i kristendommen i middelalderen og stod sentralt om en person kom til himmelen eller ikke. Det var et viktig element for en person å komme til himmelen ved å holde sjelen sin ren, men det var vanlig å synde en gang iblant, og da var det et behov for å rense seg gjennom kirkens ritualer.[195] Å skrifte for synd og godta straffen en person fikk var med andre ord en vanlig del av det kristne liv. Her er det ikke mulig å se forskjellen mellom et individ som var svært religiøs og en som var lunken og passiv, men de som deltok i å skrifte og som betalte botsavlat, var med på et religiøst ritual og derfor kunne de ikke ha vært hedninger eller kjettere.

Det er mulig at et begrenset antall botsavlat i kilden viser til liten religiøsitet med denne logikken, men det argumentet kan ikke være riktig. Tallene i kilden er ikke pålitelige nok til å kunne peke i den retningen, da feilmarginen mest sannsynlig vil si at det er flere som synder enn som kilden forteller. Derfor peker det også imot at det var flere nordmenn som deltok i det kristne ritualet; å skrifte for sine synder.

4.1.3 Eksempel fra jordeboka

Mange av botsavlatene i ABJ er nokså overfladiske, de skriver ofte hva personen hadde gjort, men flere steder er det bare skrevet '(…) for sine forbrytelser' noe som ikke forteller oss noe, anna enn at hva den personen gjorde var nok til at han måtte betale botsavlat. De fleste botsavlat

[195] Arnved Nedkvitne, *Lay Belief in Norse Society 1000-1350,* (Kjøbenhavn: Museum Tusculanum Press, 2009), 305

i ABJ forteller oss svært lite, men vi vil undersøke et av de som kan fortelle oss noe om religiøsiteten fordi bruddet var langt mer alvorlig enn de fleste som ble skrevet ned i ABJ.

> Av Voll, det som Halldor på Altera eide, og som Jakob på Altera betalte til erkebiskop Aslak med sin hustrus samtykke for de 100 nobler som han skyldte erkebiskop Eskil for sakrilegium og andre saker, og for at han tok stein fra Herøy kirke og bygde seg en ovn av den, som det før nå står skrevet under Stjørdalfylke. Dette voll, følger Loden Trondsson, det vites ikke med hvilken rett. [196]

Her er det få detaljer i Jordeboka om hva som er ment med et sakrilegium 'og andre saker.' Dette viser til at det å notere alle syndene korrekt i Jordeboka ikke var en prioritet, da målet med Jordeboka var å få en oversikt over eiendommene, ikke å kartlegge synd. Det kan være mange ulike årsaker til hvorfor de ikke ble skrevet ned; det er nærliggende å tro at de syndene var mindre alvorlig enn hor og drap. Dette fører til at det er mindre informasjon i kildene. Vi vet ikke hva 'andre saker' betyr eller hva 'sakrilegium' er i dette tilfellet, da det er en sjanger av forbrytelser, ikke en konkret handling. Derfor vet vi heller ikke om det sakrilegiumet det referert til i teksten er den samme som er beskrevet senere i teksten. Basert på hvordan resten av Jordeboka er bygd opp, kan vi rimelig anta at dette er to forskjellige handlinger, fordi det er en systematisk tekst som bare har gjentatt seg selv et par ganger, hvor det da er skrevet at det botsavlatet er nevnt tidligere i teksten. I tillegg er det skrevet her at det er 'sakrilegium og andre saker. Det er skrevet ned i Jordeboka forbrytelser som blant anna drap og incest, det er ingen tegn på at de var bekymret for å sensurere, derfor er det mest sannsynlig at de forbrytelsene som ikke ble skrevet konkret hva, var trolig mindre alvorlig. Det er viktig å påpeke her at det kan vi ikke vite med sikkerhet og det er med på å gjøre denne kilden litt problematisk i forhold til andre kilder som er nyere.

Dette eksempelet, hvor en person stjal stein fra ei kirke for å bygge sin egen ovn, er et tydelig eksempel på mangel på personlig religiøsitet. Da er det ikke lengre en synd hvor en person 'skader sin egen sjel' ved å synde og må da fullføre et ritual for å rense sin sjel, men det er en forbrytelse mot selve kirken. Det kan diskuteres hvordan han tenkte, en mulig motivasjon var at denne personen mente at det var viktigere at han hadde en ny ovn enn å respektere kirken. Dette eksempelet er et bevis på at ikke alle var like religiøse og at det var enkeltpersoner som ikke viste respekt for kirken.

[196] Jon Gunnar Jørgensen, *Aslak Bolts Jordebok*, Oslo (Riksarkivet: 1997), 80B

4.1.4 Diskusjon

Med bevismaterialet som er representert her, stenger ikke for Bulls argumenter at det var en overfladisk tro. Samtidig er det tydelig at de andre som har skrevet om religiøsitet, som Nedkvitne referert til ovenfor, ser på nordmenn som aktivt kristne. Vi kan da spørre: Hvilken standard burde vi sette for å måle religiøsitet basert på det som er skrevet her? Kilden peker på at ikke alle var like religiøse og at folk var kristne på papiret, men det forteller oss ikke mye.

Aslak Bolts Jordebok gir oss et litt tydeligere bilde på dette. Det er flere måter å undersøke denne kilden: Kvalitativ og kvantitativ. Kilden forteller hvor mye de måtte betale for hvilke synder og hvor vanlig det var å betale botsavlat. Samtidig så må det stilles en rekke spørsmål til denne kilden som vi ikke får svar på her. Kilden forteller oss lite om motstand mot skrifte og betaling av avlat. Det er sannsynlig at denne kilden bare inkluderer de som ville være en del av det kristne miljøet og kan bare fortelle oss om holdningen til de som var aktivt kristne, både de som var svært religiøse og de som var lunkne. Kilden forteller oss om folk som angrer, ikke folk som gjorde motstand. Som diskutert ovenfor, ser det heller ut som at denne kilden ser på den delen av befolkningen som tok aktiv del i det religiøse liv. Her er det kanskje bedre å spørre om i hvor stor grad folk forsøkte å unngå å betale skatt og tiende. Dersom det var et problem, er det ikke beskrevet i kilden. I tillegg er kilden begrenset i at den skriver ikke om hvor mange som syndet generelt, men er begrenset til botsavlat, det vil si hvor en person syndet og ble disiplinert med en økonomisk straff.

Kildene diskutert her forteller oss lite om de som ikke var kristne eller viste motstand mot kirken. I senmiddelalderen var det en motstand mot å betale skatt generelt. '(…) en skattefogds liv ikke var meget sikkert hos den norske almue, naar den syntes trykket blev for haardt.'[197] Dette kunne ha gjort oppgaven til Aslak Bolt mer utfordrende, da det er en økonomisk kilde først, og mesteparten av informasjonen i boka handler om innsamling av tienden. Vi vet lite om prosessen til Aslak Bolt og vet heller ikke noe om denne motstanden mot å betale skatt påvirket den generelle innsamlingen av informasjon til Jordeboka. Det er med andre ord umulig å vite om informasjonen i Jordeboka er konsistent eller om det er hull i den i forhold til botsavlatene. Informasjonen i ABJ er generelt grundig, da det til og med står hvor

[197] De tre nordiske Rigers Historie: Under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden 1497-1536. Christiern Den Anden Konge i Danmark, Norge, Sverrig. 1513-1523. Andre bind første avdeling. C.F. Allen. Kjøbenhavn. Gyldendalske Boghandel. 1867, 127

mye skatt alle gårdene burde betale, inkludert gårdene som var lagt øde. Med botsavlatene derimot er det flere menneskelige faktorer som spiller inn og vi kan derfor ikke vite om det er noe innenfor en periode, om presten ikke skrev ned noe, det kunne ha blitt glemt og eventuelt lignende faktorer som kan spille inn.[198] Årsaken til de potensielle problemene kan blant anna ha vært at det ikke ble skrevet ned fordi det var mindre som ble skrevet ned i senmiddelalderen. Dette er tydelig i kildematerialet blant anna ved at vi får flere tilgjengelige skriftlige kilder i løpet av senmiddelalderen, og det blir flere i løpet av århundrene.

4.2 Diplom – de geistliges brev relatert til nordmenns tro

4.2.1 Brev av 11. desember 1516 fra erkebiskop Erik Valkendorf

Oversatt brevtekst:[199]

Jesus. Høybårne fyrste kjæreste nådigste herre etter min beredvillige tjeneste og ydmyke hilsen. Måtte deres nåde vite at jeg skrev til deres nåde noen tiender sist av Sverige og sender deres nåde der vedlagt noen kopier av noen brev som jeg har skrevet ned i Sverige i dette siste året, og håper at deres nåde har fått dem. Behager det deres nåde å sende meg en kopi av det brev som deres nåde fikk i den tid deres nåde ble valgt til herre og konge over Sveriges rike. Hvor det brev finnes da der er min skrift osv. Da vil jeg la lese brevet her for de pilgrimmer som kommer hit fra Sverige og likeledes vil jeg sende utskrift derav inn i Sverige så det skal bli gjort kjent iblant herrene og allmuen så langt som det er i min makt På samme vis kjæreste nådigste herre som dere vel har hørt at Norges allmue er meget bøyet til vantro og holder lørdagen hellig som jøder og ukristne gjør, og har mine forfedre og andre bisper her i riket ofte undervist og lært dem hver i sitt stift og derfor ville de ikke la det skje. Derfor ber jeg deres nåde ydmykt at deres nåde vil skrive til Norges allmue at De vil ha slutt på slik og annen vantro og at de ikke holder lørdagen hellig og arbeider på søndag, slik mange av dem gjør dessverre og så videre. Derav fortjener De fortjeneste av Gud, fordi kirkeloven sier at mange kristne mennesker skulle heller mer arbeide på lørdagen enn annenhver søndag, på det at de skulle synes å være jøder eller og å holde hemmelig jødisk tro. Kjæreste nådigste herre dette vi alle som biskops ombud har på seg her i riket ydmykt gjerne med deres nåde fortjener. Og kan der med uten tvil med

[198] Dette ville ha vært den tekniske delen av hvordan de noterte ned og hvor lang tid tilbake de gikk for å notere ned botsavlat i ABJ, som ikke er beskrevet. Det er blant anna en mulighet at det som er beskrevet som 'for sine forbrytelser ...' bare er fordi det ble glemt. Men å komme med en konklusjon her vil være for spekulativt, så i teksten holder jeg meg til å problematisere dette.
[199] Se vedlegg 1.

Guds hjelp mange sjeler bli hjulpet fra evig fordømmelse, som ellers står stort ewentwr.[200] Denne forne lørdagshelgen holder ingen ekte menn her i riket, men flest de som minst aktende er. Kjæreste nådigste herre, her er ingen (besynderlige/merkverdige?) tiende som jeg nå vet å skrive til deres nåde på denne tid, men her med deres nåde liv, sjel, stat(?) og verdighet befaller jeg den allmektige Gud og sankt Olav konge til evig tid. Skrevet i Trondheim torsdagen nest etter vår Frues dag concepcionis. år et cetera mdxvjo. E N K M C Ericus Nidrosiensis.

Forholdet mellom Valkendorf og kong Kristian II

Teksten her er skrevet av Erkebiskop Erik Valkendorf, Erkebiskopen i Nidaros, til Kristian II, konge av Danmark, Norge og Sverige.[201] Hvorfor Erkebiskopen i Nidaros informerte kongen om det religiøse livet i Norge gir lite mening, helt til vi ser på Kristian II sin maktpolitikk. Som regent hadde Kristian plassert lojale embetsmenn ulike steder og erkebiskop Erik Valkendorf var en av dem.[202]

Brevet ble skrevet i 1516, det sjette året som Erik Valkendorf var erkebiskop i Nidaros.[203] Det er mer enn god nok tid til å kunne danne et godt bilde over religiøsiteten til befolkningen i Trondheim. Dersom vi graver dypere finner vi ut at Valkendorf hadde et svært komplisert forhold til danskekongen. Historien mellom de to har bakgrunnen i at Valkendorf var en lojal mann, men kravene kong Hans stiller Valkendorf for å konsolidere makt, er så store at det ville ha undergravd kirkens autonomi og han ville ikke være et redskap for å bryte ned kirken.[204] Denne utviklingen var ikke unik i Norge: Kongens allianse med kurien i Danmark har danske historikere beskrevet geistligheten som kongens embetsmenn allerede i 1513.[205] Dette var en strategi som ser ut til å ha fungert for kongen og ble videreført til Norge ved å sette inn Erik Valkendorf som erkebiskop i Nidaros, for Valkendorf ble valgt fordi de ville sette inn en som kunne være kongens embetsmann.[206]

Strategien å sette inn menn lojale til danskekongen ser vi i erkebispevalget av 1510 hvor paven ble anbefalt å velge Erik Valkendorf som erkebiskop i Nidaros av kong Hans II. Allerede

---

[200] Her vil jeg anta at det ikke har stått 'ewentwr' i originalteksten, enten uklar håndskrift eller feil i den digitale versjonen.
[201] Tor Ragnar Weidling, et al., «Christian 2.» *Store Norske Leksikon*, 03.05.2022 https://snl.no/Christian_2. Han ble konge i 1513, når Valkendorf ble valgt var Kristian II fortsatt hertug.
[202] James L. Larson, *Reforming The North: Kingdoms and Churches of Scandinavia, 1520-1545,* (University of California, Berkeley. Cambridge University Press: 2010), 52.
[203] Lars Hamre, *Erkebiskop Erik Valkendorf: Trekk av hans liv og virke,* (Oslo, John Griegs Forlag: 1943), 26
[204] Ibid: 31
[205] Ibid: 23
[206] Ibid: 27

det første steget er problematisk; ifølge Hamre (1943) var dette inngrepet et brudd på kirkens rettigheter i Halmstadrecessen, hvor valgene skulle være frie og uten påvirkning ved å sende brev til paven.[207] Halmstadrecessen var et møte i 1483 som dannet et juridisk grunnlag, hvor de diskuterte blant anna politisk autonomi for alle tre landene i Kalmarunionen og sterk stilling for riksrådene som videre legitimerte riksrådene som selvstendige institusjoner.[208] I Norge betydde dette at lederen for riksrådet, som oftest var erkebiskopen i denne perioden, hadde mulighet til å kunne tilkalle til riksrådsmøte, som hadde det administrative ansvaret i Norge.

Forholdet mellom Erik Valkendorf og Kristian II og hvordan det utviklet seg i løpet av årene, er basert på posisjonen til Valkendorf som embetsmann og hvilke politiske mål Kristian II hadde. Det er dette som fører til at han blir anbefalt og valgt til erkebiskop, til tross for Halmstadsrecessens reguleringer beskrevet ovenfor. Hverken det lokale domkapitlet eller riksrådet kunne gjøre noe med dette valget, da det ble overkjørt av pave Julius II og 'erklærte derfor ugyldig ethvert valg eller postulasjon som kapitlet måtte foreta.'[209] Med et valg som best kan beskrives som tvilsomt i forhold til kanonisk rett, ble Erik Valkendorf nevnt til erkebiskop av Nidaros i 1510.[210] Dette er i en tid hvor kirken i Norge er i en endringsprosess: Reformasjonen i Norden var ikke en brå revolusjon, kildene tyder på at det var en gradvis utvikling basert på danskekongens forsøk på å konsolidere makt. Å få kirken inn under kongemaktens kontroll ville da ha vært svært positivt for økonomien til kongen.

Etter valget ser vi at forholdet mellom Valkendorf og kongemakten endret seg over tid. Dette førte til at Valkendorf døddе i Roma etter han måtte flykte Norge, ble Olav Engelbrektsson valgt, den siste erkebiskopen i Norge før reformasjonen.[211] I sine siste dager skrev Valkendorf om sin situasjon, og det er ingenting i kildene som tyder på at han var på vei til å dø, men han levde i frykt for danskekongen, kong Kristian II. Valkendorf hadde fått skylden for Dyvekes død, som ser ut til å ha vært danskekongens elskerinne, og ble forfulgt av Sigbrit, danskekongens kone, og Valkendorf ville ikke returnere til Trondheim da Sigbrit hadde 'kongen i sin magt.'[212] Mange av detaljene her ser ut til å være usikre: Når det gjelder intriger er det ofte mye som forsvinner, blant anna brev som blir brent og hvilke samtaler folk har som

[207] Ibid: 26 I kildelisten er Hamre litt uklar på hvor han har det ifra: Jeg finner ingenting om 'Aarsberetn. Fra Geheimarchivet II, s. 48.' Dette gjør det svært utfordrende, spesielt med tanke på at han er uklar i teksten: Er det samme halmstadrecess hvor de hadde kongemøtet?
[208] Helge Salvesen «Halmstad-recessen,» *Store Norske Leksikon* 10.05.2020, https://snl.no/Halmstad-recessen
[209] Lars Hamre, *Erkebiskop Erik Valkendorf: Trekk av hans liv og virke*, (Oslo, John Griegs Forlag: 1943), 27
[210] Det var de ulike kapitlene som selv skulle bestemme hvem som ble valgt til biskoper og erkebiskoper, ikke verdslige herrer.
[211] Lars Hamre, *Erkebiskop Erik Valkendorf: Trekk av hans liv og virke*, (Oslo, John Griegs Forlag: 1943), 31
[212] DN I: 1059

ikke blir nedskrevet. Basert på de kildene vi har kan vi rimelig anta at det personlige ikke var det eneste problemet i forhold til relasjonen mellom Valkendorf og danskekongen, men også striden mellom kirke og kongemakt i Norge. Dette spesielt i slutten mot Valkendorf sitt liv.

Danskekongen hadde mye makt internt i Norge hos adelsmenn, hvor dansker fikk en større rolle som verdslige adelsmenn, og kort forklart hadde danskekongen stor kontroll over adelen i Norge.[213] Her var det flere årsaker som førte til at danskekongen ville ha kontroll over kirken: Til tross for at kongen hadde kontroll over adelen, var de fåtallig og fattige, hvor situasjonen var det motsatte for kirken som da var, relativt til adelen, nokså rik. For å kunne konsolidere makt ut ifra kirkens hender var det tenkt at Valkendorf skulle være et viktig ledd her, men det gikk ikke etter planen.[214] Det vi ser generelt i kildene er hvordan Valkendorf gikk imot Kristian II sine forventninger og endte opp med å være en forkjemper for kirkens rettigheter. Dette kan være med på å forklare hvorfor kongen tillot Sigbrit å etterfølge Valkendorf og tvinge han i landflyktighet.

I litteraturen ser det ut som at dette skjedde over tid, men det ser ikke ut som at det var et problem før de siste årene. Det er vanskelig å si hvordan forholdet mellom Valkendorf og Kristian II var da han skrev dette brevet. Vi kan anta at Kristian II kanskje var allerede frustrert over Valkendorfs prioritering av kirkens privilegier over danskekongens maktkonsolidering i Norge. Samtidig ser det ut som at det var mulig å ha et samarbeid mellom de to med tanke på andre brev vi kan lese fra denne perioden og hva som er innholdet i dette brevet. Dersom vi ser dette i sammenheng med brevet som var sendt til Kristian II. fra Valkendorf i 1519, ser det ut som at de fortsatt var på talefot og ber kongen om å ikke sørge, fordi alt ikke går etter hans vilje.[215]

Analyse av brevet

Brevet handler om to ulike tema, hvor den andre delen er det viktige for oss. Valkendorf beskriver hvordan folk holder lørdagen hellig og jobber på søndager, og ber kongen skrive til allmuen om dette for å redde mange sjeler fra evig fordømmelse. Valkendorf nevnte også at allmuen hadde tidligere blitt irettesatt av andre biskoper og erkebiskoper, som ikke ser ut til å ha vært nok til å få folk til å dra i kirken på søndager. I teksten nevner han også at det kanskje kan være noen som holder den jødiske tro hemmelig ved å holde lørdagen hellig istedenfor

[213] Lars Hamre, *Erkebiskop Erik Valkendorf: Trekk av hans liv og virke*, (Oslo, John Griegs Forlag: 1943), 88
[214] Ibid: 88
[215] DN XXII: 120

søndagen,[216] og at det var bedre å jobbe på lørdager enn å jobbe en gang iblant på søndag. Valkendorf brukte mye plass i brevet på å skrive om vantro i Trondheim, men han holder beskrivelsen generell og det virker som om at jøder var en større bekymring for han enn de han kaller for 'ukristne.' Basert på det han skriver kan vi anta at han syntes vantro var et stort problem, men det er ingenting som peker mot hvor mange som kunne ha gjort dette. Vi kan rimelig anta at det var mange som ikke dro i kirken på søndag, men hvor mange '*mange*' er, forblir ukjent. Valkendorf beskriver at det kan være 'hemmelige jøder' i Trondheim, som kan være et tegn på at det er de samme personene som holdt lørdagen hellig istedenfor søndagen. Det er en ren mistanke og spekulering fra Valkendorf som forteller oss om at han mente at det kanskje var en større sannsynlighet at de var jøder enn folk som ikke var religiøse i det hele tatt. Konklusjonen har logisk vekt bak seg fordi de personene, ifølge Valkendorf, holdt lørdagen hellig som jødene gjorde, istedenfor å ikke holde noen dager hellig som ukristne antageligvis ville ha gjort .

Det er to viktige faktorer som kunne ha hatt en påvirkning her. For det første vet vi ikke om det var kirkeplikt i Nidaros erkebispedømme på denne tiden. Problemet ligger i at det fantes lokale kirkeplikter så tidlig som på 300-tallet, men det ble ikke til en universell regel før i 1917.[217] Basert på kildene er det ingen kommentarer om kirkeplikt. Dette kan enten være på grunn av at det ikke var kirkeplikt i Nidaros, eller i Norge i det hele tatt, eller så har de kildene gått tapt. Det er vanskelig å si sikkert fordi kirkeplikt er et tema det ikke er skrevet mye om. Rent deduktivt kan vi ikke komme med noen sikker konklusjon om dette.

For det andre må vi se på hva som står i teksten anna enn kommentaren om folks religiøsitet som kanskje kan gi oss mer informasjon. Før Valkendorf skriver om at folk ikke møtte opp i kirken, skriver han at han vil ha en kopi av et brev kongen fikk i Stockholm når han ble valgt til konge. Valkendorf ville at brevet skulle bli lest opp til svenske pilegrimer når de kom til Norge.[218] Ifølge Hagen er det mulig at Valkendorf skrev dette fordi han hadde en skjult hensikt og sikre kongen at han ikke støttet Sture-fraksjonen, samtidig er det også mulig at han ikke hadde noen skjulte hensikter.[219] Kanskje enda viktigere er det at det er en mulighet at

[216] Det er ingenting i kildene som peker mot at det var noen i det hele tatt som var jøder i Norge i denne perioden. Dette ser ut til å ha vært en ren spekulasjon fra Valkendorf.
[217] Catholic Sensibility, «Dies Domini 47: A History of Sunday Obligation,» Wordpress, 08 05 2014, https://catholicsensibility.wordpress.com/2014/05/08/dies-domini-47-a-history-of-sunday-obligation/ Denne kilden burde kritiseres siden det er wordpress. Jeg stoler på den siden den refererer direkte til den *Katolske Kirkes Katekisme* og ser ellers bra ut.
[218] DN XXII: 112
[219] *Torjus Rolid Hagen.* Konge og kirke 1507-1523: Christian IIs forhold til den norske kirkeprovinsen. Masteroppgave i lektorutdanning i historie. Veileder: Magne Njåstad. Trondheim: 2016. 38-39.

Valkendorfs kontakt med svenskene kan ha bidratt til at kongen kunne mistenkt at han støttet Sture-fraksjonen.[220] Mistanken er støttet med brevet Valkendorf sendte den 10. desember, dagen før han skrev om nordmennenes vantro. I brevet av 10. desember skrev Valkendorf at han har lovet å låne bort 100 eller 200 mark i forbindelsen med letingen av malm uten garanti for å få det tilbake dersom de ikke fann noe.[221] Dette er noe som kunne ha ført til mistanke hos kongen: Dersom Valkendorf ville ha støttet mostand mot kongen hos den svenske Sture-fraksjonen, ville han hatt en god forklaring til kongen om hvorfor han lånte bort penger.

Det andre brevet som Valkendorf sendte dagen etter, kan da forklares med at han ville videre unngå mistanker om at han støttet kongens politiske fiender ved å gjøre to ting: Han skrev først at han ville gjøre noe som kunne øke Kristian II sin legitimitet, og det andre er at han skiftet tema til å skrive om nordmenns 'vantro.' Dersom Valkendorf forsøkte å støtte motstand mot Kristian II er det trolig dette han ville ha gjort. Å skrive det andre brevet ville ha hatt den effekten å 'vanne ut' det han skrev i det første brevet. I tillegg gjentar han seg selv om nordmenns vantro, Valkendorf ville trolig poengtere at det var nordmenns vantro som var hans prioritet. Det er ikke et urealistisk alternativ, fordi som tidligere nevnt, hadde kongen allerede en strategi å konsolidere sin egen makt over kirken. For Valkendorf å alliere seg med svenskene kunne ha vært en motpol og et forsøk på å begrense Kristian II sin makt. Det ville ha vært svært risikabelt for Valkendorf å ha gjort fordi han var en politisk figur uten hard makt i form av en hær som kongene hadde.

Uten andre bevis vi har tilgjengelig er det ikke sannsynlig at Valkendorf forsøkte å motarbeide kongen i Sverige, men det er mulig at brevet kunne ha ført til noe mistanke hos kongen. Det er sannsynlig at Valkendorf innså at brevet han sendte den 10. desember kunne se mistenksomt ut og derfor sendte han et brev til. Med det vi har tilgjengelig nå, ser det ikke ut til at Valkendorf hadde samarbeidet med svenskene, men det er heller ikke umulig. Det er mer sannsynlig at Valkendorf ville vise at han var en religiøs aktør, ikke en politisk aktør som ville motarbeide danskekongen. Som tidligere referert til hos Lars Hamre var Valkendorf en aktør som prioriterte kirken, som kunne ha ført til misnøye hos danskekongen.[222] Forholdet mellom Valkendorf og den danske tronen endte med at førstnevnte måtte flykte Norge.[223]

[220] Ibid: 39
[221] DN XXII: 111
[222] Lars Hamre, *Erkebiskop Erik Valkendorf: Trekk av hans liv og virke*, (Oslo, John Griegs Forlag: 1943), 31
[223] Ibid: 27

De to faktorene diskutert ovenfor, om kirkeplikt og om den muligheten at Valkendorf kanskje samarbeidet med en fraksjon i Sverige som var imot kongen, er to faktorer som kan stille spørsmål til hvor mye innholdet brevet veier. Samtidig er det også viktig å huske at det er vanskelig å bevise eller motbevise noe av dette. Vi burde stille spørsmål til denne kilden og ikke se på denne ene kilden som et fasitsvar på om nordmenn var religiøse eller ikke. Derfor er de andre bevisene i sammenheng med brevet fra Valkendorf svært viktig for å svare på spørsmålet om nordmenn var religiøse.

4.2.2 Brev av 19. november fra biskop Olaf til kanniken i Trondheim

Dette brevet inneholder flere instruksjoner til å forhandle med erkebiskopen og kapitlet i Trondheim.[224] Her vil jeg holde meg til den åttende instruksjonen i denne analysen.

Oversatt brevtekst:[225]

Åttende instruksjon

At herr Jørgen så sier til domino provinciali i Trondheim endelig, at han skriver til sine brødre og konvent her i Bergen at de måtte her i Svartbrødrene erklære for rettferdig deres bedetider og livsførsel om bedetidene er slik at de synger stundom nattesang, men aldri ottesang. Deres livsførsel og ferd er det som på Øvregaten i Bergen fordi de er stundom oss(?) dem på Øvregaten, men de der hemme er bestandige og besøker daglige brødrene og klosteret igjen, hvilket som er her i stort anskrik og til kirkene og hennes personer neppe botelig.

Analyse av brevteksten:

Denne oversettelsen av den originale brevteksten er litt tung å forstå og jeg vil derfor tolke brevet her. I brevet fortalte Jørgen om problemer relatert til klosteret og de problemene måtte fikses. Det første problemet som blir nevnt er mangel på disiplin fordi munkene sang ofte nattesang, men aldri ottesang og refererer oppførselen deres til situasjonen på Øvregaten, tilholdsstedet til de prostituerte i Bergen.[226] Basert på hvordan diplomet er skrevet, ser dette ut til å ha vært innforstått blant mottakerne. Ellers er det en vanskelig tekst som er litt uklar nøyaktig hva som er ment på grunn av setningsoppbygningen. Jeg tolker siste setning som at klosterbrødrene 'er som de på Øvregaten' antageligvis refererer til at det var et område med

[224] DN IX: 597
[225] Se Vedlegg 2.
[226] Gunnar Hagen Hartvedt og Norvall Skreien, «Øvregaten,» *Bergen byarkiv*, 25.01.2001, https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1424420

mye støy, de fikk daglig besøk av de prostituerte i klosteret, klosteret var i en alarmerende dårlig situasjon i forhold til vedlikehold og 'hennes personer neppe botelig' refererer til munkenes synder. Oppbyggingen av denne siste setningen er vanskelig å forstå fordi det er for mye ulik informasjon i en setning.

Dette er et kort utdrag av brevteksten, da brevet er svært langt og det er bare en liten del som er viktig å få med seg, fordi den diskuterer og en lang rekke andre tema, hvor dette utraget er tema nummer åtte. Dette var en tekst som var svært vanskelig å oversette i forhold til de andre tekstene som er inkludert her. Oluf Kolsrud oversatte deler av teksten i *Noregs Kyrkjesoga I* og skrev 'Deris livnad og omgjengelse er som på Øvregaten i Bergen – der budde alle lause kvinnfolk i byen.'[227] Ifølge Kolsrud sin oversettelse og tolkning av teksten fikk brødrene i klosteret besøk av kvinnfolk og 'daglig gjesta hos brødrene i klosteret,' som skulle ha ført til stor forarging i Bergen.[228] Året etter så satte den danske ridderen herr Vincents Lunge fyr på klosteret, eller 'sette varme på' klosteret sammen med prioren.

Det er nærliggende å tro at Vincents Lunge, en ridder og politisk aktør, kunne ha satt fyr på klosteret fordi han trodde det ville være populært hos lokalbefolkningen. Vi vet ikke hvorfor dette skjedde, men som Kolsrud nevnte hadde munkene sine handlinger ført til stor forarging i byen. Kolsrud skriver ikke mer om hendelsen enn det som er nevnt ovenfor. Vi vet ingenting sikkert om hendelsen eller konsekvensene og det er ingenting som tyder på at det står noe om dette i DN heller. Her er det viktig å nevne at den digitale søkemotoren er problematisk og det er mulig at ikke alle søkeresultatene av 'Vincents Lunge' i 1528 vises. På grunnlaget at Kolsrud ikke skriver mer om den episoden og at det ikke ser ut til å eksistere primærkilder om hendelsen i DN i året 1528, var det trolig ingen konsekvenser. Dette kan være et tegn på folks reaksjon. Det vil si dersom de så det på som et alvorlig angrep mot kristendommen, ville vi ha sett kilder på frustrasjonen på en eller anna måte, men det ser ut som om at dette ikke skjedde. Hvorfor vi ikke finner noe om hvordan folk reagerte kan ha to ulike forklaringer: For det første er det mulig at det ikke var noen reaksjon, og for det andre kan det tyde på at det var en reaksjon, men ikke en sterk nok reaksjon til å skrive noe om det.

Problemet vårt er at det er for få kilder. En tolkning av de eksisterende kildene kan argumentere at dette er et tegn på religiøsitet. Samtidig er det problematisk fordi det er ikke nok kilder til å bevise det. Det er to mulige forklaringer: Mangelen på kilder er et tegn på en mangel

[227] Oluf Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga 1: Millomalderen,* (Oslo: Aschehoug & Co (W. Nygaard), 1958), 330
[228] Ibid: 331

på reaksjon fra befolkningen og at de ikke brydde seg om munkene de allerede var frustrerte på grunn av at de drev med hor. Den andre forklaringen er at det bare er for få kilder til å komme med en tydelig konklusjon her: Det kan definitivt argumenteres, men argumentet er ikke tilstrekkelig, samtidig burde argument basert på mangel av bevis unngås.

Kilden viser til at situasjonen i klosteret ikke var særlig god med tanke på å nå opp til forventningene som befolkningen hadde til klosteret. I tillegg nevner kilden at de aldri sang ottesang, som viser til dårlig organisasjon og disiplin i klosteret. Basert på denne oversettelsen, tyder det på at det var skepsis til de som besøkte klosteret, men forfatteren av brevet ser ut til å ha vært uvillig til å skrive at de besøkende var prostituerte, antageligvis fordi han var biskopen.

Brevet er skrevet av Biskop Olaf av Bergen til Kanniken Jörgen Henrikssön og gir han fullmakt og instruksjon til å forhandle med erkebiskopen, kapitlet i Trondheim og en rekke andre enkeltindivider inkludert Vincents Lunge, samme person som året etter brente ned klosteret sammen med prioren. Kolsrud beskriver dette som blant de klosterskandalene som kom fra danske menn og ikke nordmenn.[229] I sammendraget er det ikke skrevet om hva det er forhandlet om, og her er det bare oversatt den viktige delen av brevet, da det var et svært langt brev å oversette.

4.2.3 Brev av 2. juni 1530 fra abbedissen i Munkeliv kloster til erkebiskopen i Nidaros

Oversatt brevtekst:[230]

Ave Maria gratia plena (full av nåde) et cetera med våre gudlige bønner for deres nådes varighet alltid til Gud ydmykt ofre burde ~~skulendis~~[231] som vi alltid pliktige er i vår herre Jesu Kristus. Kjære verdige fader og herre måd eres nåde vitterlig akte at jeg og hele mitt konvent er kommet i stor bedrøvelse for det at vi har mistet Kvalvåg og Laksevåg og alle de beste jorder som vi hadde og her lå nærmest. Og dermed har de stor uvilje både til kloster og kirker og derfor får vi ingen hjelp av noen utan alle volder oss møde og besvær og sier at vi skulle ut av klosteret og at oss bør intet ha, og der med lar de sitt fe og hester spise opp for oss både åker og eng, og alt det de kunne oss bedrøve, det gjør hver etter det han formår. Og her er en dyr tid og derfor har vi nå pantsatt klosterets klenodium og vi har enda seks hundrede gylden i gjeld og derfor vet vi

[229] Ibid: 331
[230] Se Vedlegg 3.
[231] Ordet 'skulendis' ser ikke ut til å ha en stor funksjon i setningen, det ser ut som enten ordet 'skulle' eller 'vært' basert på å ha sett på komparativ bruk av ordet.

ei hva vi skal gjøre i vår bedrøvelse. Ingen er det som oss gir noen gode råd. Vår fader biskopen, som oss burde gitt gode råd, han er hele tiden borte, og derfor kjære verdige fader og herre har vi ingen å flykte til uten Gud og deres nådes mildhet. Alt deres nåde ville gjøre for Guds skyld og skrive til oss hva vi skulle gjøre eller avslutte. Gud vet at vi gjerne bli i klosteret og holde Guds tjeneste etter vår makt Vi kunne bli med fred og så mye som vi kunne ha vår vedtørvelse av. Kjære herre nest etter Gud i himmelrike, er nå vårt høyeste håp og trøst til deres nåde. Kjære verdige fader og herre måd eres nåde vite at vi har en god meggehagel av fløyel. Om deres nåde behages å kjøpe den, så skal den være deres nåde til rede. Vår biskop vil gjerne kjøpe den, men vi vil helst unne deres nåde den til kjøp. Kjævre verdige fader la oss få deres nådes skrevne meddelelse med det første bud som her farer i mellom. Det er alle våres kjærlige bønn og gode tro til deres nåde. Her med deres nådes liv og sjel befallende Den hellige treenighet jomfru Maria og vår kjære moder fru sankta Birgitta. Skrevet i vårt kloster Munkeliv santorum Marcellini et petri under vårt innsegl. Jeg søster Anna Olavsdatter abedisse i Munkeliv og alt mitt konvent.

Analyse av brevet

Dette brevet er et brev fra abbedissen i Munkeliv kloster hvor de sliter med å klare seg på grunn av at andre ikke respekterer klosterets eiendommer og lot dyrene sine spise der. De hadde også mistet eiendom og hadde så stor gjeld at de ville selge gjenstander, som en 'messahakoll av fløyel,' en messehagel av fløyel, et klesplagg brukt av prester. De hadde også mye gjeld som de forsøkte å fikse ved å selge messehagelen til erkebiskopen i Nidaros, som de skrev brevet til. Årsaken til dette ser ut til å ha vært på grunn av at de ikke fikk mye hjelp av biskopen i Bergen.

I brevet bruker de ofte ordet 'bedrøvelse,' som ser ut til å bli brukt i flere kontekster her. Det ordet betyr en 'nedslått sinnstilstand.' Det er da et 'bredt' ord som kan brukes i mange ulike situasjoner og er nevnt flere ganger i teksten. Det er da viktig å påpeke at diplom er ikke bare en vanlig brevtekst, men det er en spesifikk sjanger av en tekst som er formell og som har en oppbygging, som da kan variere litt. Blant anna er det vanlig at diplom som dette inneholder påkalling av Gud, adresse, helsing, hovedtekst osv.[232] Dette er et formelt brev og har derfor visse krav, det vil si at det ikke er det samme som privatbrev. I formelle brev som dette er det vanskeligere å tyde desperasjon, hvor i dette brevet brukte forfatteren ordet 'bedrøvelse' en

[232] Lars Hamre, *Innføring i Diplomatikk*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1972), 29

rekke ganger i teksten, som tyder på at den økonomiske situasjonen kunne ha vært desperat på grunn av gjelden klosteret hadde. I kilden er det ikke spesifisert til hvor gjelden kom ifra.

Forholdet mellom abbedissen og erkebiskopen i Nidaros var et profesjonelt og formelt forhold hvor erkebiskopen var overordnet biskopen i Bergen som var overordnet klosteret. De var en del av samme institusjon hvor klager kunne bli sendt til en overordnet som hadde jurisdiksjon til å gjøre noe med dette problemet. Ifølge dette brevet ser det ikke ut til at biskopen i Bergen ville gjøre noe med problemet, og klosteret måtte klare seg selv siden de valgte å skrive til erkebiskopen i Nidaros og ikke biskopen i Bergen. I de gjenlevende skriftlige kildene er det uklart hva som ble avgjørelsen, da abbedissen Anna Olavsdatter er nevnt i bare ett brev i den skriftlige versjonen av bind 22. Det vi vet er at klosteret ble sekularisert og endte i privat eie i 1531, året etter abbedissen skrev brevet til erkebiskopen i Nidaros, før klosteret ble nedbrent i forbindelse med reformasjonen i 1536.[233] Hvilken forbindelse det har med reformasjonen er uklart i kilden. Basert på dette ser det ut som at de økonomiske problemene ikke ble løst.

4.3 Abbed Matthias

Det var kritikk mot klosterbevegelsen – at de kanskje ikke fulgte det idealet som hadde blitt satt og som var forventet at de skulle følge. Dette ser vi blant anna i fortellingen om Abbed Matthias; det eksisterte tilstrekkelig grunnlag for å kritisere kirken. Nedenfor er en oversikt over hva som var problematisk å ha en person som Abbed Matthias involvert i den katolske kirken.

> Klostervesenet er likevel blitt sjølve symbolet på forfallet og nedgangen til den katolske kyrkja i seinmellomalderen. Og ingen munk er blitt stående i norsk historie med eit så slett ettermæle som Matthias Henriksson, den siste abbeden i Tautra kloster.
>
> (...) Mangelen på reaksjonar mot Matthias fortel oss også mykje om korleis tidene hadde utvikla seg, og for ei krise den etablerte kyrkja var i. (...)
>
> Matthias vende attende til Tautra, og har tydelegvis halde fram på same måte, for etter nokre år visstnok i 1530, var begeret fullt for erkebiskop Olav som fekk Matthias arrestert og stilt for ein geistleg domstol.
>
> Klageskriftet er delt i to, først klager over brot på klosterreglane, og som eit tillegg klager over korleis klostret sin eigendom og leiglendingar vart handsama.

[233] «Munkeliv,» *Store Norske Leksikon*, 20.08.2020. https://snl.no/Munkeliv Hentet fra papirleksikon. Fagkonsulent Ola Storsletten.

> Når han stod i kyrkja så slo han munkane slik at blodet flaut av nase og munn, og presten som sto for altaret kalte han ei merr.
>
> På Andreasmessekvelden hårdrogest han og bror Nils og klorte kvarandre som kattar.
>
> Han har ikkje halde messe på eitt år, ikkje lese tidebønene sine på tre år, ikkje gått til ottesong eller kveldssong på tre eller fire år og fastar aldri på fredagar, aposteleftan eller andre fastedagar i året.
>
> Han kallar brørene sine(munkane) for lutheranarar, tjuvar, kjettarar og gudsforrædararm og dei gir han att med same mynt, så det er ei synd og skam å høyre på.
>
> Hans største von og snakk for tida var at erkebiskopen ville vise han nåde, eller at han fekk behalde abbedtittelen dersom erkebispen sette ein annan forstandar over klosteret.
>
> Då erkebispen skreiv til han at han skulle kome til Trondheim og stå til Doms, svarte han Iver skrivar at erkebispen ikkje var hans domar og han hadde ingen annan domar enn paven eller kongen.
>
> Ein dag eller to etter at han var teken til fange, sat han og herr Sjurd ved bordet saman med Iver skrivar, Peder Hansen og Lasse Nilsen og saman med dei alle munkane. Då talte han til to små drenger og sa at dei hadde lege hos den kvinna som han hadde lege hos, og då han skulle krype opp til henne ville det ikkje stå for han. Det skulda han kvinna for og kalte henne ei merr fordi han ikkje fekk gjere viljen sin med henne, og mykje anna unyttig og ukristeleg snakk i deira nærver som er både synd og skam å fortelje. Det er ikkje anna snakk på han enn om horeri og skalkheit både kveld og morgon.
>
> Då han heldt messe for tre år sidan, då heldt Peder Gullring krokstaven, og så gjekk Peder ut midt i messa. Då messa var ferdig sa han at han var heime og låg med tjenestejenta hans. [234]

Abbed Matthias holdt stillingen sin lenge, dette til tross for at han til og med stjal fra klosteret og solgte en alterkalt og en monstrans, sistnevnte er til å oppbevare innvigd nattverdsbrød.[235] Han stjal flere alterkalker og en pyxis, en boks til å oppbevare uinnvigd nattverdsbrød, og skylda på Iver gullsmed for å ha stjålet det.[236] I tillegg drev han klosteret dårlig og skatta for mye som førte til at klosterjorda hadde kommet i forfall. Fortellingen om Abbed Matthias og Tautra kloster endte med at han solgte klosteret til adelsmannen Nils Lykke.[237] Dette salget ble godkjent av danskekongen, Frederik I mai 1532.[238]

---

[234] Øystein Eikroll, "Abbed Matthias og Tautra kloster" i *Årbok (Nord-Trøndelag Historielag).* Redigert av Nord-Trøndelag Historielag. (Steinkjer: Nord-Trøndelag Historielag, 1996), 34-35. Liten endring: Fjernet bindestrekene i starten av linjene.
[235] Ibid: 35
[236] Ibid: 35
[237] *Munkholmen,* Bjarne Tvete og Reidar Stavseth. (Adresseavisens forlag: 1973), 42.
[238] Øystein Eikroll, "Abbed Matthias og Tautra kloster" i *Årbok (Nord-Trøndelag Historielag).* Redigert av Nord-Trøndelag Historielag. (Steinkjer: Nord-Trøndelag Historielag, 1996), 36

Det er vanskelig å bevise alle rykter om hvordan klosterlivet var, men vi kan si med sikkerhet at det var legitimitet til kritikken og kunne ha ført til en frustrasjon mot klosterbevegelsen. Dette kunne også ha ført til at flere rykter fikk grobunn hos befolkningen, noe som ville ha vært en naturlig utvikling. Kritikken mot klosterbevegelsen kunne ha hatt en rekke mulige konsekvenser, som apati eller frustrasjon. Videre kunne dette ha ført til en rekke andre reaksjoner, inkludert, men ikke begrenset til: Sympatisering for den lutherske bevegelsen, lyst på reform som hadde skjedd i Bøhmen hvor det hadde utviklet seg til en radikal bevegelse, frustrasjon mot organisert religion og apati.

Vi ser ingen skriftlig kritikk mot kirken i Norge, det er ett problem vi har med kildematerialet generelt i denne perioden. Ikke bare er det få kilder som er igjen, men vi vet at det var mange skriftlige kilder som ble brent da reformasjonen kom til Norge. Dette fører til at vi ikke vet hva som er tilfellet, men det mest realistiske er at kilden aldri har eksistert. Dersom det var kritikk mot kirken, ville det trolig ha foregått muntlig og ikke skriftlig. Her er det avhengig av hvordan vi tolker kilden, da vi ikke finner svaret konkret i noen primærkilder. I tillegg vet vi ikke om det eksisterte flere tilfeller som dette, eller om Abbed Matthias var et unntak. Vi finner og andre fortellinger i eldre historiebøker, som blant anna hos Oluf Kolsrud, at munker i kloster lå med horer hver natt i et kloster i Bergen som vekte stor avsky i byen.[239] Denne hendelsen skjedde også på 1500 tallet, som hendelsene med abbed Matthias. I tillegg argumenterte Oluf Kolsrud at det hovedsakelig var dansker som hadde problemet med å ikke følge kirkens regler og at nordmenn i all hovedsak var flinke.[240] Samtidig er det ingenting som tyder på at det førte til mindre avsky hos nordmenn. At det førte til avsky kan være et tegn på at det var en aktiv religiøsitet i folket, men det er avhengig av hvordan Oluf Kolsrud tolket kildene.

4.4 Diskusjon

Kildematerialet datert til perioden 1500-1530 viser flere tegn til mangel på religiøsitet enn perioden tidligere. Dette kan være fordi at det er i dag en mangel på kilder generelt, blant anna med en stor økning i antall diplom som er igjen fra perioden i løpet av perioden mellom 1400 og 1537. At de kildene er tydeligere på 1500-tallet trenger ikke å bety at det var en endring, men heller at vi har mer informasjon tilgjengelig. Kildene forteller noe om folks religiøsitet,

[239] Oluf Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga 1*, (Oslo: Aschehoug & Co (W. Nygaard), 1958), 330-331
[240] Ibid: 331

men dersom vi ser på kildene rent deduktivt forteller det oss svært lite, men vi kan ta ut et par ting fra det.

Det er nærliggende å tro at det var mye kritikk mot kirken som ikke ble skrevet ned, dette ser vi blant anna i brevet skrevet av abbedissen i Munkeliv hvor det er beskrevet at lekfolk ikke hadde respekt for klosteret sine eiendommer. Spørsmålet er da om dette er et enkelttilfelle eller om dette var en større trend. Det er en interessant kontekst med dette brevet, da det ble skrevet i Bergen, samme sted som brevet hvor munkene fikk besøk av kvinner hver natt i det andre brevet analysert tidligere i kapitlet. Denne beskrivelsen tok sted i 1527, tre år før abbedissen i Munkeliv kloster sendte brev til erkebiskopen i Nidaros i 1530. I 1528 ble munkeklosteret i Bergen brent ned, ifølge Kolsrud ble det brent ned sammen med prioren.[241] Nedbrenningen av klosteret kan bekreftes i Bergens byleksikon.[242] Det er vanskelig å finne ut hvorfor det ble brent ned, men Kolsrud refererer til de to hendelsene, det vil si nedbrenningen og at munkene fikk besøk av kvinner hver dag, som 'klosterskandalar' hvor det tilsynelatende bare skulle ha bli gjort av dansker.[243] Det er nok vanskelig å finne informasjon som kan bekrefte det, men det er et godt argument for at de som brøt forventningene oftest ikke var nordmenn.

Samtidig som at det er et argument at det er vanskelig å bevise, er kommentaren fra Valkendorf et sterkt argument at han sier at folk ikke møtte opp i kirken på søndager.[244] Dette er et bevis i Bulls favør, fordi det er en erkebiskop som uttrykker i et brev at befolkningen i Trondheim ikke nådde det som han forventet at kristne folk skulle nå. Videre kan det argumenteres at dette også var en lav standard å nå fra perspektivet til en erkebiskop ... Samtidig, dersom vi støtter dette argumentet så godt vi kan, så forteller det oss bare om hva som skjedde i Trondheim ifølge han. Vi vet lite om hvordan han tolket situasjonen i forhold til hva som faktisk var situasjonen. Som tidligere nevnt, var han en person som så kristendommen som så viktig at han endte på feil side av politikken og ble jaget ut av Norge. Det er og sannsynlig at som et resultat av dette, kunne Valkendorf ha vært en person som var streng og hadde store forventninger. Det er vanskelig å vurdere Valkendorfs personlighet basert på et par diplom, men vi kan danne et inntrykk basert på dette og hva vi vet om han. Brevene han skrev

[241] Ibid: 331
[242] Gunnar Hagen og Norvall Skreien, «Dominikanerklosteret,» *Bergen Byarkiv,* 25.01.2001, https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1420760
[243] Oluf Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga 1: Millomalderen* (Oslo: Aschehoug & Co (W. Nygaard), 1958), 331
[244] DN XII: 112

er mest en beskrivelse av tolkningen hans, det er ingen konkret standard som måtte møtes for Valkendorf å komme frem til utsagnet og ingen pekepinn på hvor mange det kunne ha vært.

Av kildene analysert i dette kapitlet veier brevene fra *Diplomatarium Norvegicum* mer enn *Aslak Bolts Jordebok*. Dette er på grunn av at et av de sentrale problemene med å finne ut av hva ABJ forteller oss om religiøsitet, er at det er så avhengig av hvordan en person tolker kilden. Dersom vi inkluderer tolkningen at botsavlat viser kristne folk som deltar i et kristent ritual, kan det tolkes på to ulike måter. Den ene siden kan argumentere for at dette viser til lite religiøsitet fordi det ser ut til å ha vært få botsavlat ifølge kilden. På den andre siden kan det argumenteres at det ser ut som om at privat skrifte hvor de ikke skriftet fremfor menigheten, men bare til presten, ble mer og mer populært fra 1268.[245] Av kildene som er tilgjengelige for oss viser botsavlatene i ABJ til økonomisk straff for synd.

Økonomisk straff var langt fra den eneste måten å disiplinere på, hvor det også var typisk å pålegge faste, be rosenkransen eller å dra på en pilegrimsferd. De aktivitetene var også en religiøs aktivitet som ble gjort frivillig. Av den grunn var det å betale en økonomisk straff noe som var enn mer 'ren straff' enn en religiøs aktivitet. Økonomisk straff ble trolig gjort for disiplineringens skyld, men en religiøs aktivitet ble antageligvis gjort for sjelens skyld. For eksempel kunne en pilegrimsferd til Roma ha hatt en utrolig stor påvirkning på en person ved å besøke hovedstaden for kristendommen i vesten og alle de kirkene vedkommende kom til å se på veien.

Av brevene i *Diplomatarium Norvegicum* er det vanskelig å vurdere hvilken av de som veier mest. Et argument imot religiøsitet vil definitivt ha sett på de kildene i sammenheng med hverandre, men det er tre ulike isolerte hendelser. I denne perioden er det flere tusen brev i kildematerialet, men det er svært få som klager over folk sin religiøsitet, faktisk færre enn det man kunne ha forventet. Dette kan være på grunn av to ulike årsaker: Enten kan det være i form av personlige brev som ble brent, eller det kan hende at befolkningen var det Paasche beskriver som 'personlig kristne' og introduserte det begrepet i debatten om religiøsitet i middelalderen. Brevet som nevner munker som ofte fikk besøk av kvinnfolk er kanskje det brevet som forteller oss minst om folks religiøsitet av de vi har analysert her. For å finne ut noe om hva lekfolk tenkte må vi basere oss på Oluf Kolsrud sin tolkning, som ser ut om en god tolkning, men det er lite bevis som støtter påstanden hans. Det er mulig at han ikke hadde ført det inn i kildene,

[245] Arnved Nedkvitne, *Lay Belief in Norse Society 1000-1350,* (Kjøbenhavn: Museum Tusculanum Press, 2009), 120

da dette var en trend hos de eldre historikerne på 18-og tidlig 1900-tallet. Det er også mulig at Kolsrud sin konklusjon er basert på at han ikke fant kilder om det og det er basert på tolkningen hans, men det er ikke spesifisert i teksten.

De to gjenværende brevene er brevet fra Valkendorf og fra Munkeliv. Det er flere år mellom de to brevene, da Valkendorfs brev ble skrevet i 1516 og brevet fra abbedissen i Munkeliv ble skrevet i 1530. Av de to brevene vil Valkendorfs brev veie mest da det er større mulighet for å kritisere brevet fra abbedissen i Munkeliv, fordi vi vet ikke i hvor stor grad de klagene var en trend eller om det var en liten gruppe personer som førte til stor skade. Det er fortsatt et godt kildemateriale fordi at det viser en gruppe personer som ikke respekterte kirkens eiendommer, til en så stor grad at det er en mulighet at årsaken til at klosteret ble sekularisert. Handlingene som ble gjort mot klosteret var heller ikke rent økonomisk. Det kan være forsvarlig at en gruppe personer blir frustrert og gjør handlinger basert på at de er i nød, men dette ser ikke ut til å ha vært situasjonen fordi utsagnene om at de vil at nonnene skal ha seg ut av klosteret i tillegg til at de ikke respekterte klosteret sine eiendommer. De handlingene må bli sett i konteksten at kirken var svært viktig i perioden og å gå imot kirken som organisasjon, ville ha blitt sett på som svært alvorlig i samtiden.

Beviset som veier mest er brevet fra erkebiskop Valkendorf, som er vanskelig å argumentere imot og har mye tyngde i forhold til de andre brevene. Dette er basert på Valkendorfs posisjon som erkebiskop og naturen i utsagnet; han påstår en trend. Valkendorfs vurdering om folk sin religiøsitet i perioden viser at folk ikke nådde opp til forventingene hans. Samtidig var dette et politisk brev og det er med stor sannsynlighet at på grunn av mulige mistanker at Valkendorf kunne ha vært med i konspirasjon, ville Valkendorf skape det bildet at han hadde mange problemer å fikse på som han var opptatt med og for å vise hvor prioritetene hans var.[246] Det vil si at han ville skape det bildet at han ikke hadde interesse for politiske intriger og motstand mot danskekongen. Dette betyr ikke at det han skrev ikke var sant. Som diskutert tidligere var dette på grunn av et tidligere brev Valkendorf hadde sendt, og basert på en anna analyse av dette, er det en mulighet. Det er ikke sikkert at de to var relatert.

[246] *Torjus Rolid Hagen.* Konge og kirke 1507-1523: Christian IIs forhold til den norske kirkeprovinsen. Masteroppgave i lektorutdanning i historie. Veileder: Magne Njåstad. Trondheim: 2016, 38-39.

Det var flere år mellom brevet fra Valkendorf ble sendt til han måtte flykte landet. Brevet ble skrevet i 1516,[247] og erkebiskopen følte ikke at han måtte flykte landet før i 1521.[248] Det er en mulighet at Valkendorf ikke ville vekke mistanke hos kongen, samtidig er det ingen bevis på at kongen mistenkte Valkendorf å ha samarbeidet med sture fraksjonen og ingen bevis på at dette brevet førte til at det skadet forholdet mellom de to. Den beste forklaringen er heller at det var behov for å inkludere flere tema i brevet, da det ser ut som at det var nokså vanlig å skrive om flere tema i diplomene.

[247] DN XXII: 112

[248] Lars Hamre, *Erkebiskop Erik Valkendorf: Trekk av hans liv og virke*, (Oslo, John Griegs Forlag: 1943), 105 Han flyktet den 29. September det året. I tidligere kapittel i boka skriver han også om at det kan være forholdet mellom Valkendorf og Sigbrit og Dyveke som kunne ha ført til at Valkendorf måtte flykte. Hamre har et sterkt argument, men det ser ikke ut til å være med noen stor sikkerhet at det var derfor.

Kapittel 5: Avslutning

I denne oppgaven har jeg undersøkt nordmenns religiøsitet i perioden 1400-1537 med grunnlag i debatten mellom Edvard Bull den eldre og Fredrik Paasche tidlig på 1900-tallet. Denne debatten har blitt sett på som ufullstendig og en rekke historikere, blant anna Sverre Bagge og Ferdinand Næshagen, har bidratt med nye perspektiv i debatten.[249] Bull mente at bruddene på reglene viste at nordmenns tro var overfladiske før reformasjonen og Paasche argumenterte i sin doktorgradsavhandling at den norske kulturen, basert på kvad og dikt, viste til at nordmenns tro på kristendommen var ekte.

Debatten kan sies å ha åpnet opp en dør inn til et spørsmål som ser ut til å ha vært vanskelig for historikere å svare på tidligere. Sverre Bagge holdt seg nøytral og gjorde sin del ved å undersøke en lang rekke ulike temaer innenfor religiøsitet, hvor noen temaer som blant anna sjelegaver ser ut til å ha støttet Paasches argumenter. Bagges beskrivelse om friller og at livet som prest den første perioden etter kristningen var utfordrende og lite respektert, støtter Bulls argument. Dette viser at det er mye til denne debatten; det er et dypt og komplisert tema som kunne utvides forbi botsavlat og dikt. Hvor komplisert temaet er, blir reflektert hos Næshagen hvor han beskrev temaet fra et tverrfaglig perspektiv og refererer til anna forskning relatert til religiøsitet. Denne artikkelen viser at det er nyttig å utvide perspektivet og introdusere nye tema, en trend som er tydelig hos alle historikerne som har skrevet om temaet, viser hvor komplisert spørsmålet om folks religiøsitet er.

Kapittel 3 er grunnmuren til undersøkelsen av primærkildene, hvor jeg bruker *Gammelnorsk Homiliebok*, en kilde som eksisterte i middelalderen, til å beskrive hva forventningene var og for å komme nære hvordan dette ble kommunisert. I kapittelet beskrev jeg i dybden på forventningene, hvordan de geistlige ville at lekfolk skulle leve sine liv og hva de burde jobbe imot. Jeg beskrev dette fra hvordan de kommuniserte det, som var via messen på søndag hvor de viktige messene er skrevet i homilieboken, i tillegg til teksten om dydene og lastene. Dette viser hvordan prekenen ville ha sett ut, men hver enkelt prest ville ha laget sine egne prekener og det er vanskelig å anslå hvor mye homilieboken ble brukt, for det kunne

[249] Dette ser vi blant anna ved at alle historikere som kan sies å ha deltatt i denne debatten, inkludert flere som også er inkludert i oppgaven (Kolsrud og Nedkvitne), har hovedsakelig gjort det ved å undersøke nye tema, ikke ved å dypere undersøke tema som allerede har blitt inkludert: Blant anna ser Paasche ut til å være den eneste som undersøker dikt og kvad.

antageligvis variere fra prest til prest.[250] Samtidig er teksten bevart, da må den ha blitt kopiert for å ha overlevd perioden, noe som forteller oss at dette er en tekst som hadde mye verdi og antageligvis ble mye brukt. Det er og det nærmeste vi kan komme hvordan det kristne budskap ble kommunisert i senmiddelalderen i det gjenværende kildematerialet.

I tillegg til hovedlinjen i kapittel 3, har også de andre detaljene en påvirkning på teksten. Forholdet mellom stoisisme og askese har formålet å bedre beskrive askesen. Det er viktig å nevne at jeg mener ikke at askesen nødvendigvis ble født eller kom ut av stoisismen da det ikke er undersøkt her. De har likheter, men og en rekke motsetninger hvor menneskenaturen er viktig hos stoisismen og i askesen er det Gud som er det endelige målet.

Konteksten skapt i kapittel 3 er i bakgrunnen av kapittel 4 og påvirker hele kapittelet. Hvor jeg skriver 'forventninger' i kapittel 4, er dette basert på det jeg beskrev i kapittel 3, hvor hele kapitlet ligger til grunn. I denne sammenhengen har ordet 'forventninger' en større påvirkning i analysen enn begrepet, hvor det å enten nå eller ikke nå forventningene har en stor betydning og er sentralt i teksten.

Kapittel 4 analyserer kildene som er sortert i kronologisk rekkefølge. *Aslak Bolts Jordebok*, som ble skrevet i 1432, er i all hovedsak en økonomisk kilde. Det jeg har tatt ut av kilden er det som best kan beskrives som biproduktet av kilden, som er botsavlatene som jeg analyserte ved bruk av en kvantitativ metode. De ulike grafene ble valgt fordi det var de som best kommuniserte informasjonen som jeg analyserte. Her var de kildekritiske problemene store og kunne ha hatt en sammenheng med at privat skrifte ble mer populært fra 1268 ifølge Nedkvitne.[251] Dette betyr at det er en mangel på bevis med en logisk forklaring på hvorfor, men det er vanskelig å analysere argumenter som mangler bevis. Det er noe bevis og med de bevisene som eksisterer så er det to ulike tolkninger. Den første er Kolsrud sin tolkning som beskrives kirken i senmiddelalderen som i en dårlig periode på grunn av danskene sin påvirkning hvor de brukte kirken for politisk vinning istedenfor å ta ansvar for posisjonen de hadde fått og var sjeldent til stede.[252] Den andre refererer til Nedkvitne, hvor det er avhengig av hvor mange som skriftet privat, noe det ikke er tall på. Dette er noe som er avhengig av hvordan en tolker de tilgjengelige kildene og det er spørsmål om kirkens kontroll, noe som er

[250] Det er rent logisk å tenke at noen prester ville ta ekstra initiativ og andre prester kunne være mer late enn andre fordi det er individuelle personer, som gjør dette mer komplisert.
[251] Arnved Nedkvitne, *Lay Belief in Norse Society 1000-1350*, (Kjøbenhavn: Museum Tusculanum Press, 2009), 120
[252] Oluf Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga 1: Millomalderen* (Oslo: Aschehoug & Co (W. Nygaard), 1958), 282

vanskelig å tyde og måten de gjorde det på som gjør at vi ikke har kildene tilgjengelige. Det vil si at avhengig av hvordan en historiker tolker denne kilden, kan dette brukes både til argumentet at folk ikke var veldig religiøse og at folk var religiøse dersom en bare ser på ABJ i et vakuum.

Dersom en ser på sammenhengen med tolkningene til Kolsrud og Nedkvitne, ser det ut som om at denne kilden ikke forteller oss så mye: Uavhengig av hvilken av de som er mest riktig, som er et utfordrende spørsmål i seg selv, tyder det på at ABJ ikke forteller oss særlig mye. Dette i sammenhengen med grafene som viser at informasjonen om botsavlatene er problematisk, peker på at kilden er problematisk. Dette var noe som var overraskende, men det ble tydeligere desto mer jeg jobbet med ABJ og så hvor mange kommuner som ikke hadde så mye som ett eneste botsavlat og hvor stor forskjell det var på mange kommuner med likt antall gårder. Dette i tillegg til at det var nokså få kommuner hvor alle gårdene var øde, noe som de var nøye med å notere ned. Av den grunnen er det lite å angående sammenhengen med denne kilden og de andre kildene diskutert i oppgaven. Med tanke på temaet ser det ut som om at dette er noe som kunne ha støttet Bulls argument, men kilden er for problematisk på grunn av forholdene rundt kilden, som fører til at til tross for et godt arbeid, er det ikke mulig å få tak i nok informasjon for å utforske dette spørsmålet. Å diskutere hvorvidt de klarte å oppnå forventningene basert på denne informasjonen er vanskelig å diskutere. I sammenheng med kapittel 3 brukte de skrifting for å rense seg, men utenom det er det for lite i kilden til å kunne ta det lenger.

Diplomatarium Norvegicum inkluderer kanskje de viktigste kildene for oppgaven. Det er viktig å nevne at dette her er brev i en viss sjanger som kalles for 'diplom,' som kort forklart er en type formelle brev som ofte hadde et mønster. Det første brevet jeg analyserte var fra Bind 22 brevnummer 112, som er et brev skrevet fra erkebiskop Erik Valkendorf til Kristian II. Her beskrev jeg forholdet mellom de to og alvorlighetsgraden av dette brevet. Her beskrev jeg forholdet mellom de to før jeg gikk inn på selve analysen for å ha dette forholdet i bakhodet: Jeg ser på det som grunnleggende fakta som burde beskrives før temaene som er inkludert i analysen. Det ser ikke ut som om at forholdet mellom Valkendorf og Kristian II. var særlig skadet av dette brevet, da det tok flere år før Valkendorf måtte flykte Norge, og høyst sannsynlig var det av andre årsaker enn at Kristian II trodde at erkebiskopen støttet sturefraksjonen. Det er mer sannsynlig at det var på grunn av Sigbrit som ville forfølge Valkendorf.

I sammenhengen mellom dette og resten av oppgaven, ser det ut som om at gruppen Valkendorf beskriver i brevet, det vil si befolkningen i Trondheim ikke nådde opp til

forventningene han hadde til de og kritiserer dem av den grunn. Det store problemet med dette utsagnet er at vi vet ikke hvor mange 'mange' betyr, noe som gjør dette bevismaterialet litt problematisk. Dette beviset kan brukes i Bulls favør for å argumentere at folk bare var overfladisk kristne fordi de ikke møtte opp på søndagsmessen. Det kan brukes til argument, men det er ikke stort nok til å bevise Bulls argument alene, det er en tolkning fra en person og det er ingen andre kilder som beskriver oppmøtet i kirken i Norge mellom 1400 og 1537. Samtidig er det han skrev nyttig da han var en person av autoritet, tolkningen hans er av den grunn viktig og har verdi, men det er vanskelig å fastslå hvor mye. I forhold til de andre diplomene alene er det kanskje denne som veier mest av dem fordi det beskriver en generell befolkning sine vaner, hvor de andre diplomene fra DN jeg analyserte er enkelte hendelser.

Brevnummer 597 fra bind 9 beskriver at munkene i klosteret lå med prostituerte hver natt. Dette viser til at munkene ikke brydde seg om klosterreglene nok til å ikke synde i så stor grad. Som forklart i kapittel 3 var seksuelle synder svært alvorlige for kirken og ville ha krevd en person å skrifte. Ifølge Kolsrud så førte dette til frustrasjon hos befolkningen i Bergen, men skandaler som dette skulle ha vært begrenset til danskene.[253] Det er uklart hvor Kolsrud har denne informasjonen ifra, som gjør at det er vanskelig å stole på alt han skrev fordi det er en mangel av fotnoter i teksten. Det er også mulig at når han skrev om dette så refererte han til forrige fotnote, da historikerne ikke hele tiden var så nøye med referansene i Kolsrud sin tid. Det er like sannsynlig at Kolsrud hadde en kilde på det, men refererte ikke til den.

Dette beviset veier mest i Paasches favør, det vil si at det viser til argumentet at folk var ekte og personlig kristne, som han beskrev det som. Denne oppførselen til munkene kunne ha ført til kritikk mot Den katolske kirke, men selve reaksjonen hvor befolkningen var frustrerte, viser til en ekte religiøsitet.

Neste brev beskriver den vanskelige situasjonen i et nonnekloster som var i dyp gjeld og en gruppe folk som ikke respekterte klosteret sine eiendommer, samt at de ropte at nonnene måtte komme seg ut av klosteret. Det viser til en mangel på respekt ovenfor klosteret og kirken, og det er vanskelig å konkludere med at det var på grunn av matmangelen alene, men heller at det faktisk var en mangel på respekt overfor kirken. I brevet er det tegn på at dette må ha vært demoraliserende og vanskelig for nonnene i klostret, da de bruker ordet 'bedrøvelse' en rekke ganger for å beskrive hvordan de hadde det. 'Bedrøvelse' betyr en 'nedslått sinnstilstand' og er

[253] Oluf Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga 1: Millomalderen,* (Oslo: Aschehoug & Co (W. Nygaard), 1958), 331

sentralt i brevet. Dette er på grunn av at diplom er en formell tekstsjanger og følelser som fortvilelse, frustrasjon og lignende kunne ha blitt byttet ut med ord som blant anna 'bedrøvelse.' I tillegg er ordet gjentatt en rekke ganger i teksten som viser til at situasjonen var svært ille for klosteret, og det endte opp med at klosteret ble sekularisert året etter.

Dette brevet støtter Bulls argument i en stor grad, men samtidig så gir den ikke oss nok informasjon til at det kan stå på sine egne ben. Det vil si at vi vet ikke nok om bakgrunnsinformasjonen hvordan situasjonen til bøndene som hadde tatt over deler av eiendommene var. Det er et mangelfullt bevis som støtter Bulls argument, men alene er det ikke sterkt. I et argument for Bulls standpunkt at folk ikke var kristne, ville det ha krevd mer kontekst og en større sammenheng mellom denne kilden og andre kilder.

Siste kilden analysert i kapittel 4 er om abbed Matthias som kan best beskrives som en person som gjorde som han ville. Dette inkluderte blant anna vold mot munker, beskylde munkene for å være protestanter, hor og beskylde andre for å drive med hor. Dette var en situasjon hvor Matthias var en del av cistercienceordenen som vil si at den lokale biskopen eller erkebiskopen ikke kunne gjøre noe med han, bare paven kunne direkte fjerne han fra hans posisjon som abbed. Dette er noe som kunne ha ført til kritikk mot kirken, men i seg selv forteller det lite. Samtidig er det et bevis som kan brukes til å støtte Bulls argument at nordmenn bare var overfladisk kristne siden det er ingen bevis på at dette førte til kritikk mot kirken. Samtidig, som tidligere nevnt, kunne det ha ført til kritikk og det ville ikke nødvendigvis ha blitt skrevet ned.

Den generelle sammenhengen mellom kildene analysert i kapittel 4 og debatten i kapittel 2 er i all hovedsak hvorvidt argumentene støtter enten Bull eller Paasches side. De kan kobles til hovedargumentene, men det er lite som kobles direkte til selve bevisene som de to presenterer. Dette er på grunn av oppgavens fremgangsmåte hvor jeg har fokusert på å finne nye bevis, i hovedsak nye tema enn de som har blitt presentert tidligere. Den tydeligste sammenhengen mellom bevisene er ABJ og Bulls argument om synd som viser at folk ikke fulgte reglene, ifølge hans argument.

Sammenhengen til argumentene er viktig og de nye bevisene presentert og analysert i denne teksten i den grad det var hensiktsmessig, viser et nytt perspektiv som ikke har blitt presentert i debatten tidligere. Kommentarene av geistlige som er relatert til nordmenns religiøsitet, enten direkte som hos Valkendorfs kommentar hvor folk ikke møtte opp i kirken

på søndag og kommentaren til nonnene i klostret i Bergen at de måtte ha seg ut av klosteret, viser til trender. Den første trenden er at 'mange' ikke møtte opp i kirken på søndag og den andre trenden viser til oppførselen mot et nonnekloster hvor befolkningen i området ikke respekterte klosterets eiendommer og beboere. Som resultat av det fører det også til at de viste en mangel på respekt til kirken.

5.1 Konklusjon

Religiøsiteten i Norge er et svært komplisert tema, hvor det gjennomgående problemet som har vært i bakgrunnen gjennom hele arbeidet har vært kildene. Vi finner ingen ekstensive kommentarer om hele Norges religiøsitet i perioden, ingen analyser eller lignende. Kildene som eksisterer, er i seg selv geografisk begrenset, og vi finner bevis som peker på at folk generelt er religiøse og vi finner bevis på det motsatte.

Det store problemet for Bulls argument, det vil si at befolkingen i Norge før reformasjonen ikke var ekte kristne, er mangelen på kildemateriale. I starten av dette arbeidet så argumentet hans sterkt ut og han hadde gode poeng som kunne kritiseres, men det måtte nødvendigvis ikke bety at han hadde feil. Ettersom dette prosjektet utviklet seg pekte pilene mer og mer imot Paasches argument at befolkningen var ekte kristne. Det er nok til å kunne argumentere at vi finner unntak hos enkeltindivider i senmiddelalderens Norge, men desto flere som har undersøkt dette temaet, desto sterkere er argumentet og bevisene imot Bulls standpunkt at nordmenn bare var overfladisk kristne.

Med nyere forskning, som hos Næshagen, peker bevisene på at konklusjonen er langt mer nyansert enn hos Bull og Paasche. Det vil si at vi kan finne ekstremer på begge sider av temaet, hvor noen er svært religiøse og andre ikke er det i hele tatt, hvor Abbed Matthias kan være eksempel på det sistnevnte. Mesteparten vil være i midten, det vil si lunkne kristne hvor de møter opp i kirken hver søndag, men brukte ikke ekstra tid på å be eller å være veldig kristen utenfor søndagsmessen. Samtidig er det ikke nok til å støtte denne konklusjonen heller, men en kan tolke de eksisterende bevisene og komme frem til denne konklusjonen, som hos Næshagen er basert på tverrfaglig forskning.

Argumentene i seg selv er gode, men i løpet av dette arbeidet har Bulls argument sett svakere og svakere ut etter hvert som jeg har undersøkt dette temaet. Det involverer litteratur som ikke var tilgjengelig da Bull skrev *Folk og Kirke*, i tillegg så er det og nye verk av DN som

heller ikke var tilgjengelig da. Det kunne ha gjort Bulls argument sterkere fordi han ville ha hatt et større bevismateriale tilgjengelig. Jeg mener dette ikke er nok til å støtte Bulls konklusjon, samtidig er Paasches argument nokså ensidig i forhold til bevisene. Situasjonen er langt mer nyansert og av de som er presentert i oppgaven, er argumentet til Næshagen mest overbevisende fordi han er den mest nyanserte av de tre og introduserer sterke argument.

Stort sett peker bevisene imot en mangel på religiøsitet i oppgaven. Dette er antageligvis på grunn av at det som ble skrevet ned var klagene og det som var negativt og dersom det gikk som det skulle, var det ingenting å klage på. Det er når folk, enkeltindivider eller grupper, ikke nådde opp til forventingene og det ble ille nok, at det var alvorlig nok til å bli skrevet i et diplom. Det var lite bevis og når vi inkluderer mer informasjon for å tolke de eksisterende bevisene, som Kolsrud og Nedkvitne, påvirker dette hvordan en tolker kildene. Kolsrud skiller dansker og nordmenn for å skryte om nordmenn og kritisere danskene, samtidig som om at Nedkvitne påpekte at privat skrifting ble mer populært og at det å skrifte var en del av det religiøse livet.

Basert på faktorene nevnt ovenfor ser Næshagen sin konklusjon ut til å være den riktige; en moderat religiøsitet. Dette er basert på alt som har blitt diskutert i oppgaven, med vekt på argumentene i kapittel 2, bakgrunnen i kapittel 3 og kildene i kapittel 4. Unntakene er for mange til å kunne konkludere med at det var en 'kraftig' religiøsitet, samtidig er det ikke i nærheten til å være nok å argumentere for at nordmenn var overfladisk kristne i perioden. Svaret ligger imellom hvor det ville ha variert fra person til person.

Med alt dette arbeidet håper jeg at jeg har beriket vår kunnskap om nordmenns tro i senmiddelalderen. I løpet av dette arbeidet har jeg sett en rekke veier å gå videre med forskningen. Dietrich av Niem, biskop i Verdun skrev i omkring år 1400 at geistlige og lekfolk drakk like mye og beskrev fyllekulturen i Norge hvor det var om å gjøre å drikke så mye som mulig.[254] I tillegg kommenterer også biskopen i Oslo fyllekulturen etter pesten.[255] Et viktig steg for forskningen ville ha vært å gjøre det samme arbeidet som har blitt gjort i tidligere perioder, med senmiddelalderen. Dette vil være svært nyttig fordi det kan være noen endringer i den norske kulturen som resultat av svartedauden. I tillegg finner vi flere kommentarer om denne perioden fra geistlige enn i tidligere periode, som ser ut til å ha vært en type kilde som ikke eksisterte i høymiddelalderen. Med flere bevis er det mulig å finne ut om dette var en trend at

[254] Ole Jørgen Bendictow, *Norges Historie Bind 5: Fra rike til provins 1448-1536,* (Bærum: J.W. Cappelens Forlag AS, 1992), 144-145
[255] Ibid: 144

mange biskoper var negative til befolkningens manglende tro, eller om dette var unntak. I tillegg til dette er det også kilder på latin som jeg ikke har undersøkt her og å undersøke spørsmålene i perioden etter reformasjonen. Dette viser til et stort potensial, hvor vi allerede vet om kilder som har blitt referert til i sekundærlitteraturen uten å bli analysert i spørsmålet om folks religiøsitet, samtidig er det en lang rekke kilder iblant anna *Diplomatarium Norvegicum* som ikke har blitt referert til i det hele tatt ennå. Av de tre brevene jeg analyserte, er det en av de jeg aldri har sett blitt referert til i noen kilder ennå,[256] pluss en kilde til jeg ikke inkluderte fordi den var på latin. Det er mye forskning som må gjøres for å komme på samme nivå som høymiddelalderen i forhold til dette spørsmålet. I tillegg har denne perioden et så mye større potensial for god forskning enn høymiddelalderen fordi at det er så mye mer kildemateriale som er tilgjengelig fra senmiddelalderen enn høymiddelalderen.

[256] DN XII: 157

Vedlegg 1: Valkendorfs brev til kong Kristian II

Erkebiskop Erik Valkendorfs brev til kong Kristian II den 11. desember 1516.[257] Kilde: Original på papir i RA Oslo, Norske innlegg og henlagte saker 1491-1532. Rest av ett påtrykt segl. Brevets første del referert i Allen II s. 462.

Jhesus. Høgborenn furstæ kærestæ nadigste herræ efftir myn rede- bon tienestæ oc ydmyg helssenn. Werdes Ether nadæ wiidæ ath jeg screff Ether nadæ noger tiidender till i siistenn aff Suerigæ oc sender Ether nadæ ther innælucht noger copiier aff noger breff som jeg haf- fuer screffuit ind i Suerigæ i thette forlednæ aar oc hoffues at Eder nadæ haffuer fanget them. Teckes Eder nadæ wellæ sennæ meg en co- piam aff ith breff som Eder nadæ fick vti Stocholm then tiid Eder nade vdualdes aff them till herræ oc konning offuer Sueriges riigæ huar thet breff findes tha er thet myn scriffth et cetera. Tha will jeg ladæ læsæ hennæ her fore pellegrymmæ som hiid kommæ aff Suerigæ och thesligest will jeg sennæ vdscrifftæ ther aff ind i Suerigæ swo hwn skall bliffuæ kwndicht giort i bland herrenæ och almwen swo yderlig som i myn macht er. Jtem kærestæ nadigste herræ som Ether well haffuæ hørt at Noriges almwæ ære møget tilbwet wantro oc hollæ løffuerda- gen helligenn som jøder oc vkristnæ gøre och haffuæ myne forfedræ oc andræ bisper her i riiget offtæ vnderwiist oc lert them huer i sit sticht och ther fore wellæ the ickæ ladæ thet. Thii beder jeg Eder nade ydmygeligenn at Ether nadæ will werdes till och scriffuæ Noriges al- mwæ till at the wellæ haffuæ swodan oc anden wantro fordragh oc ey hollæ løffwerdagen hellicht och arbedæ om søndagen som mongæ aff them gøre thess wer et cetera. Ther fortienæ I worskyll aff Gud fore thii at kyrckelagenn siiger at cristnæ meniskæ skullæ heller mere arbedæ loffuerdagen end om en anden søgn dag pa thet at the ey skullæ suw- nes jøder ath ware eller och at halle hemiligen jødiskæ tro. Kærestæ nadigste herræ thette wii allæ som biscops ombud haffuer pa sig her i riiget ydmygeligen gernæ met Ether nade fortiænæ. Och kand ther met vden twiffuell met Gudz hielp mangen siell bliffuæ hulppet fran ewiig for dømmelssæ ther ellers stander stort ewentwr. Thennæ forne løffuerdages heligen halder ingen achte mend her i riiget men *fleisk the som mynst achtendæ ære. Kerestæ nadigste herræ her ere ingen be- sunderligæ tiidendæ som jegh wed nw at scriffuæ Edher nadæ till paa thennæ tiid men her met Eder nades liiff siell stat oc werdighet befaller jeg then alsommechtestæ Gud oc sancte Oluff konning til euigh

[257] DN XXII: 112

tiid. Scriffuit i Trundem torsdagen nest efftir Wor frwæ dag concepcionis aar et cetera mdxvjo. E N K M C Ericus Nidrosiensis

Vedlegg 2: Brev fra Olaf til kanniken i Trondheim

Brev fra biskop Olaf Torkellsson til kanniken i Trondheim den 19. november 1527.[258] Kilde: Efter Orig. p. Papir i norske Rigsarkiv (Münch. Saml. No. 2194). Helark
(3 beskrevne Sider) med et paatrykt Segl.

Wy Oluff medt gudz nadiir biscop i Bergen gøre witherligh medt thenne waar opne besiglet instrucs at wy haffue beffaalt oc ful- myndiig giort ossz elskelig her Iøren Henricson waar kannich at hanle oc aaueruege medt gode merkelige mendtz raadt om han kan komme tiil tals medt waar kere herre erchebispen hans nades heiderligt capitel i Trondhem her Owe Lunge her Wintens Lunge Eric *Vdrop aff wapen Morthen Skinkil waar nadigste oc kæriste herre kongen secretarius ædle oc wælbiirdig fruer frue Inggigiærdt Otzdotter frw Margrethe Nilss-dotter oc fflere waare vennir andtlige oc werdtslige der wy wenthe noghen bestandt oc trøst aff tiil retuisen i *thenne effterscriffne puncter oc articler. Primus articulus. Jtem om dækene dømit her i Bergen seger then gode man mester Hans Arneson oc offte sagt haffuir som tet noo i werrie haffuir oc haffth haffuir i iii aar samfast at han wiill ingelundt holle sin ordt besiglet breffh som han loffuadt haffuir her Wintens oc ossz om then penssz oc tienisth der skall føre gøres som her Wintens insigle fore heinger huro der om skall beslutes om han skall framdeles bliffue medt dækene dømit ellir ey oc om hans ordt oc breff kunne betrues efftir denne daagh. Secundus articulus. Item at wy jntet diirffdes ellir maatthe ath seia ney moot waar kæriste herris kongens befalling oc her Wintens wille at han skulle ioo faa det endelige dækene dømidt daa trøst wy paa hans gode liffthe oc loffan at hans ordt oc ære skulle medt makt bliffue, huilket noo intet skeet ær daa begære wy gærne her Wintens help der tiill wy maatthe faa iiii waractige men i vissen de betrode kunne vare fore den penssz oc tiænist aff dækene dømidt oc i framtidhen om gudt forbiude han beholler det framdeles saa i maathe at waar kere herre her er- chebispen wy waar kirche oc capitel worde aldeles vkraffdt eftir thenne daag aff then gamle dæken her Hans Knutson om forde dekene døme om alle puncter oc articler som besiglet breff ter om inne holle. Articulus tertius. Item [om1 waar kære herre erchebispen oc wy maathe scriue den gamle dæken tiil oc kreffuie waar breff tiill bage tet oc han maathe røkte siit dækene døme sielff tet beste han kan før en kirken kommer ytermere tiil ffalls skade oc fordærff i framtidhen tij bædre ær /-j/ skade en heil ter nær then landtskiildt han wphaffuir boriidt ffor en con- tracthen bleff giordt oc wy gaffue honum de c rensgyllene

[258] DN IX: 597

loffuade han ossz nogre restantier terforir daa wy skulle tet kreffuie waar tet intet vtan faclii oc liign ffor ty han kraffde mangt [medt1 Iørenss skriuers hielp der han aldriig haffde rææt tiill oc eche sielff fiich i penning deer aff, men det wisse beholt han medt de hundrade rens-gyllene man det oouist wor beffalte han ossz der finge wy saa goodt som føgiit ellir altz intet aff. Saa helpe dem en engiill som stymmer medt brandane. Quartus articulus. Item waar kære herre her erchebispen medt hans nades capitel medt andre gode herre oc strenge riddere tycker det ware møgeligt at wy skulle saadan bekømlingh haffue paa forde mester Hans vegne innan lands oc wthan medt kosth oc fortærning om det skall vegis aff waar pungn ellir ey ellir han skall staa der i kraff forer efftir dy han vyll seg intet acthe oc landzskiilden maathe staa in arestu saa lenge det maathe faa i reidligen besluthen ende, oc han skeligen wissan sæætter fore seg han intet flyde ellir omfore des for innan der baade [wy1 aldelis kærlige om for gudz oc retuisen skull. Quinta instruccio. Ath her Ioren kunne fformaage det medt myn herre erchebispen oc [her1 Oue kanickane oc fflere gode men at the kunne sanlige ffaa withe aff her Wincens kuadt trøst forde mester Hans haffuir paa for- nemde dækene døme om han haffuir waar kæriste herre konungh Ffre- drics liiffs breff ter paa ellir her Wintens vthan affgiifft ellir ey oc wm wy maa kreffuie waart breff i gen ellir ey ssom han aff ossz haffuir efftiir dy han holler ossz ingin ordt. Sexta instruccio de foedis. Ath her Iøren legger all vinning om medt herrane ath thet ene geldt Gløppe matthe komme tiil lænet i gæn som kongens breff ossz [tet1 inne holler ellis worder ossz fforsuar affgiifften oc tiænisten. Septima instruccio. At her Iøren forarbeider medt her Owe Lunge at han wæll wille gøre at drage tesse articler wt som noo fortalde ære oc legge dem i mynne oc giiffue waar nadigste herre konungh Ffrædriich thennem tiill kenne om wy worde aff then gamle dæken vtermeir fforførdt ellir klaget for hans nader. Octaua instruccio. Ath her Iøren saa tiilseger domino prouinciali at Trondhem ende-lige, at han scriuer sine brødiir oc conuent tiil her i Bergen at the maathe her i Suartbrødere redtffærde deris tiidder oc liiffnadt om tiiderne ær saa dee siunge stundum natsangh man aldrig otthesangh deris liiffnat och omgengiilse ær det ssom paa Øffregathen i Bergen fforty dee ære stundum ossz them paa Øffregathen man [de1 der hemme ære idelige oc daglige vistere brøderne oc kløsteret i gæn huilket som ær her i stort anskrii oc kerkene oe hennis persone et hon naplige boteligt. Noua instruccio et nouissima. Ath her Iøren fforarbeidiir ssaa medt dee gode herrer at wy ffaa [viiss1 suar kuat thet kan kosste vthan all fforhallingh paa alle desse forscriffne sicker puncter oc instrucciones medt viiss besiglet breff takandes der ingen omslag ellir glømske forir wndir waar hylliist ffor ty det ligger ossz vaar kirchie oc capitel stor makt paa. Actis et datis in residentia nostra episcopali Bergensi anno dominj 1527 die Martis xixa mensis Nouembris. Nostro sub sigillo. Vltima jnstruccio.2 Ær hanss nadher

bigerendes adh nithe oc bruke kirkens suerth j hanss nodherss sticth i alle hande grener ssoo fulkomelighe som myn herre erkebiskopin bruckær oc nither vtti hanss nadherss sticht etc.

Vedlegg 3: Brev fra abedissen i Munkeliv kloster til erkebiskopen i Nidaros

Brev fra abedissen i Munkeliv kloster til erkebiskop Olav Engelbrektsson i Nidaros den 2. juni 1530, kopi av nettstedet.[259] Kilde: Efter Orig. p. Papir i norske Rigsarkiv (Münch. Saml. No. 2194). Helark (3 beskrevne Sider) med et paatrykt Segl.

Wy Oluff medt gudz nadiir biscop i Bergen gøre witherligh medt thenne waar opne besiglet instrucs at wy haffue beffaalt oc ful- myndiig giort ossz elskelig her Iøren Henricson waar kannich at hanle oc aaueruege medt gode merkelige mendtz raadt om han kan komme tiil tals medt waar kere herre erchebispen hans nades heiderligt capitel i Trondhem her Owe Lunge her Wintens Lunge Eric *Vdrop aff wapen Morthen Skinkil waar nadigste oc kæriste herre kongen secretarius ædle oc wælbiirdig fruer frue Inggigiærdt Otzdotter frw Margrethe Nilss- dotter oc fflere waare vennir andtlige oc werdtslige der wy wenthe noghen bestandt oc trøst aff tiil retuisen i *thenne effterscriffne puncter oc articler. Primus articulus. Jtem om dækene dømit her i Bergen seger then gode man mester Hans Arneson oc offte sagt haffuir som tet noo i werrie haffuir oc haffth haffuir i iii aar samfast at han wiill ingelundt holle sin ordt besiglet breffh som han loffuadt haffuir her Wintens oc ossz om then penssz oc tienisth der skall føre gøres som her Wintens insigle fore heinger huro der om skall beslutes om han skall framdeles bliffue medt dækene dømit ellir ey oc om hans ordt oc breff kunne betrues efftir denne daagh. Secundus articulus. Item at wy jntet diirffdes ellir maatthe ath seia ney moot waar kæriste herris kongens befalling oc her Wintens wille at han skulle ioo faa det endelige dækene dømidt daa trøst wy paa hans gode liffthe oc loffan at hans ordt oc ære skulle medt makt bliffue, huilket noo intet skeet ær daa begære wy gærne her Wintens help der tiill wy maatthe faa iiii waractige men i vissen de betrode kunne vare fore den penssz oc tiænist aff dækene dømidt oc i framtidhen om gudt forbiude han beholler det framdeles saa i maathe at waar kere herre her er- chebispen wy waar kirche oc capitel worde aldeles vkraffdt eftir thenne daag aff then gamle dæken her Hans Knutson om forde dekene døme om alle puncter oc articler som besiglet breff ter om inne holle. Articulus tertius. Item [om1 waar kære herre erchebispen oc wy maathe scriue den gamle dæken tiil oc kreffuie waar breff tiill bage tet oc han maathe røkte siit dækene døme sielff tet beste han kan før en kirken kommer ytermere tiil ffalls skade oc fordærff i framtidhen tij bædre ær /-j/ skade en heil ter nær then landtskiildt han wphaffuir boriidt ffor en con- tracthen bleff giordt oc

[259] DN XII: 157

wy gaffue honum de c rensgyllene loffuade han ossz nogre restantier terforir daa wy skulle tet kreffuie waar tet intet vtan faclii oc liign ffor ty han kraffde mangt [medt1 Iørenss skriuers hielp der han aldriig haffde ræt tiill oc eche sielff fiich i penning deer aff, men det wisse beholt han medt de hundrade rens- gyllene man det oouist wor beffalte han ossz der finge wy saa goodt som føgiit ellir altz intet aff. Saa helpe dem en engiill som stymmer medt brandane. Quartus articulus. Item waar kære herre her erchebispen medt hans nades capitel medt andre gode herre oc strenge riddere tycker det ware møgeligt at wy skulle saadan bekømlingh haffue paa forde mester Hans vegne innan lands oc wthan medt kosth oc fortærning om det skall vegis aff waar pungn ellir ey ellir han skall staa der i kraff forer efftir dy han vyll seg intet acthe oc landzskiilden maathe staa in arestu saa lenge det maathe faa i reidligen besluthen ende, oc han skeligen wissan sæætter fore seg han intet flyde ellir omfore des for innan der baade [wy1 aldelis kærlige om for gudz oc retuisen skull. Quinta instruccio. Ath her Ioren kunne fformaage det medt myn herre erchebispen oc [her1 Oue kanickane oc fflere gode men at the kunne sanlige ffaa withe aff her Wincens kuadt trøst forde mester Hans haffuir paa for- nemde dækene døme om han haffuir waar kæriste herre konungh Ffre- drics liiffs breff ter paa ellir her Wintens vthan affgiifft ellir ey oc wm wy maa kreffuie waart breff i gen ellir ey ssom han aff ossz haffuir efftiir dy han holler ossz ingin ordt. Sexta instruccio de foedis. Ath her Iøren legger all vinning om medt herrane ath thet ene geldt Gløppe matthe komme tiil lænet i gæn som kongens breff ossz [tet1 inne holler ellis worder ossz fforsuar affgiifften oc tiænisten. Septima instruccio. At her Iøren forarbeider medt her Owe Lunge at han wæll wille gøre at drage tesse articler wt som noo fortalde ære oc legge dem i mynne oc giiffue waar nadigste herre konungh Ffrædriich thennem tiill kenne om wy worde aff then gamle dæken vtermeir fforførdt ellir klaget for hans nader. Octaua instruccio. Ath her Iøren saa tiilseger domino prouinciali at Trondhem ende- lige, at han scriuer sine brødiir oc conuent tiil her i Bergen at the maathe her i Suartbrødere redtffærde deris tiidder oc liiffnadt om tiiderne ær saa dee siunge stundum natsangh man aldrig otthesangh deris liiffnat och omgengiilse ær det ssom paa Øffregathen i Bergen fforty dee ære stundum ossz them paa Øffregathen man [de1 der hemme ære idelige oc daglige vistere brøderne oc kløsteret i gæn huilket som ær her i stort anskrii oc kerkene oe hennis persone et hon naplige boteligt. Noua instruccio et nouissima. Ath her Iøren fforarbeidiir ssaa medt dee gode herrer at wy ffaa [viiss1 suar kuat thet kan kosste vthan all fforhallingh paa alle desse forscriffne sicker puncter oc instrucciones medt viiss besiglet breff takandes der ingen omslag ellir glømske forir wndir waar hylliist ffor ty det ligger ossz vaar kirchie oc capitel stor makt paa. Actis et datis in residentia nostra episcopali Bergensi anno dominj 1527 die Martis xixa mensis Nouembris. Nostro sub sigillo. Vltima jnstruccio.2 Ær hanss nadher bigerendes adh nithe oc bruke kirkens

suerth j hanss nodherss sticth i alle hande grener ssoo fulkomelighe som myn herre erkebiskopin bruckær oc nither vtti hanss nadherss sticht etc.

Bibliografi

Primærkilder

Diplomatarium Norvegicum. Bind I-XXIII. Nettutgave: https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html.

Jørgensen, Jon Gunnar. *Aslak Bolts Jordebok*. Oslo: Riksarkivet, 1997.

Salvesen, Astrid og Gunnes, Erik. *Gammelnorsk Homiliebok*. Oslo, Bergen, Tromsø. Universitetsforlaget. 1971.

Litteratur

Bagge, Sverre og Mykland, Knut. *Norge i Dansketiden*. Bergen: J.W. Cappelens Forlag AS. 1987.

Bendictow, Ole Jørgen. *Norges Historie Bind 5: Fra rike til provins 1448-1536.* Bærum: J.W. Cappelens Forlag AS, 1992.

Bull, Edvard. *Folk og Kirke*. Kristiania: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag. 1912.

Bull, Edvard. *Kommunisme og Religion*. Kristiania: Det Norske Arbeiderpartis Forlag. 1923.

Carver, Martin red. 2003. *The Cross Goes North*. York: York Medieval Press. 2003.

Ekroll, Øystein. “Abbed Matthias og Tautra kloster” i Årbok (Nord-Trøndelag Historielag). Redigert av Nord-Trøndelag Historielag. Steinkjer: Nord-Trøndelag Historielag, 1996.

Elstad, Hallgeir og Halse, Per. *Norsk Kristendomshistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget. 2021.

Ferdinand Linthoe Næshagen (2000) Medieval Norwegian Religiosity: Historical Sources and Modern Social Science. *Scandinavian Journal of History*, 25:4, 297-316. https://doi.org/10.1080/034687500750046942.

Gilhus, Ingvild Sælid og Mikaelsson Lisbeth. *Nytt Blikk på Religion: Studiet av religion i dag*. Oslo: Pax Forlag A/S. 2012.

Green, Bernard. *Christianity in Ancient Rome: The First Three Centuries*. New York: T&T Clark International. 2010.

Haanes, Vidar L. *Fra Kristendommens Historie: Klosterliv i Middelalderen, Reformasjonen*. Det teologiske Meninghetsfakultet. 2001.

Hagen, Torjus Rolid. *Konge og kirke 1507-1523: Christian IIs forhold til den norske kirkeprovinsen*. Masteroppgave i lektorutdanning i historie. Veileder: Magne Njåstad. Trondheim: 2016.

Hamilton, Bernard. *The Christian World of the Middle Ages*. Stroud: Sutton Publishing LTD. 2003.

Hamre, Lars. *Erkebiskop Erik Valkendorf: Trekk av hans liv og virke*. Oslo: John Griegs Forlag. 1943.

Hamre, Lars. *Innføring i Diplomatikk.* Oslo: Universitetsforlaget. 1972.

Holmsen, Andreas og Simensen, Jarle, red. *Rikssamling og Kristendom: Norske Historikere i Utvalg 1*. Oslo: Universitetsforlaget. 1967.

Imsen, Steinar, red. *Den kirkehistoriske utfordring*. Trondheim: Tapir akademisk forlag. 2005.

Jørgensen, Torstein. "Nordisk middelalderforskning med relevans for kirkehistoriefaget," *Kyrkhistoria: Perspektiv på ett forskningsämne*, konferenser 70.

Kolsrud, Oluf. *Noregs Kyrkjesoga 1: Millomalderen*. Oslo: Aschehoug & Co (W. Nygaard). 1958.

Larson, James L. *Reforming The North: Kingdoms and Churches of Scandinavia, 1520-1545*. University of California, Berkeley: Cambridge University Press. 2010.

Laugerud, Henning. *Reformasjonen Uten Folk*. Oslo: St. Olav forlag. 2018.

Logan, Donald F. *A History of the Church in the Middle Ages*. London and New York: Routledge. 2002.

Nedkvitne, Arnved. *Lay Belief in Norse Society 1000-1350*. Kjøbenhavn: Museum Tusculanum Press. 2009.

Nilsen, Else Britt. Oftestad, Bernt. og Hegna, Liv, red. *Katolsk kirkeliv i Norge gjennom 1000 år*. Oslo: St Olav forlag. 2016.

Njåstad, Magne. *Norvegr: Norges Historie 1400-1840, Bind 2,* red. Hans Jacob Orning. Oslo: Aschehoug, 2011.

Norman, Edward. *The Roman Catholic Church: An Illustrated History*. Los Angeles: University of California press. 2007.

Oftestad, Bernt T. Rasmussen, Tarald og Schumacher, Jan. *Norsk Kirkehistorie.* Oslo: Universitetsforlaget. 2005.

Orning, Hans Jacob. *Norvegr: Norges Historie: Frem til 1400, Bind 1*. Oslo: Aschehoug. 2011.

Paasche, Fredrik. *Kristendom og kvad: En studie i Norrøn Middelalder.* Kristiania: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard). 1914.

Redaksjonskomite: Fjellbu, Arne et al., *Nidaros Erkebispestol og Bispesete 1153-1953*. Oslo: Forlaget Land og Kirke. 1955.

Salevouris, Michael J. Furay, Conal. *The Methods and Skills of History: A Practical Guide.* Chicester: Wiley Blackwell. 2015.

Semmingsen, Ingrid. Monsen, Nina Karin. Tschudi-Madsen, Stephan og Ustvedt, Yngvar, red. *Norges Kultur Historie Bind 2: Kaupang og Katedral*. Oslo: H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard). 1979.

Nettkilder

Aarseth, Asbjørn. «Fredrik Paasche,» *Store Norske leksikon*, 13.02.2009, https://nbl.snl.no/Fredrik_Paasche

Bjørkvik, Hallvard. 2009. «Eske Bille.» Store Norske Leksikon. https://nbl.snl.no/Eske_Bille

Catholic. 2021. «Saints Fun Facts: St Michael the Archangel.» https://www.catholic.org/saints/fun_facts_arch.php?saint=308

Hartvedt, Gunnar Hagen. Skreien, Norvall. 2001. «Dominikanerklosteret.» Bergenbyarkiv. https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1420760

Hartvedt, Gunnar Hagen og Skreien, Norvall «Øvregaten,» *Bergen byarkiv*, 25.01.2001, https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1424420

Katolsk. 2004. «Den hellige Valentin av Roma (av Terni) (-~270).» Oppdatert 14. januar, 2019. https://www.katolsk.no/biografier/historisk/valentin

Lunga, Peter Sigurdson, Fagansvarlig. «Alkuin,» *Store Norske Leksikon*, 19.01.2021, https://snl.no/Alkuin Hentet fra papirleksikon.

Weidling, Tor Ragnar. Opsahl, Erik og Petersen, Leif Inge Ree. «Christian 2.» *Store Norske Leksikon*, 03.05.2022 https://snl.no/Christian_2.

Salvesen, Helge. 2020. «Halmstad-recessen.» Store Norske Leksikon. https://snl.no/Halmstad-recessen

Schmitt, Emily Claire. 2020. «Failing at Lent: On Trying Again Today, Tomorrow, and Next Year.» Patheos. https://www.patheos.com/blogs/feminaferox/2020/04/failing-at-lent-on-trying-again-today-tomorrow-and-next-year/

Storsletten, Ola, Fagkonsulent. «Munkeliv,» *Store Norske Leksikon,* 20.08.2020. https://snl.no/Munkeliv Hentet fra papirleksikon.

Store Norske Leksikon. 2019. «Sola Fide.» Oppdatert 1. mars, 2019. https://snl.no/sola_fide

Store Norske Leksikon. 2020. «Katarina fra Alexandria.» Oppdatert 10. mars, 2020. https://snl.no/Katarina_fra_Alexandria

Tranøy, Knut Erik. 2021. «Induksjon – filosofi.» Store Norske Leksikon. https://snl.no/induksjon_-_filosofi

Weidling, Tor Ragnar. 2017. «Edvard Bull – den eldre.» Store Norske Leksikon. https://snl.no/Edvard_Bull_-_den_eldre

Wordpress. 2014. «Dies Domini 47: A History of Sunday Obligation.» https://catholicsensibility.wordpress.com/2014/05/08/dies-domini-47-a-history-of-sunday-obligation/

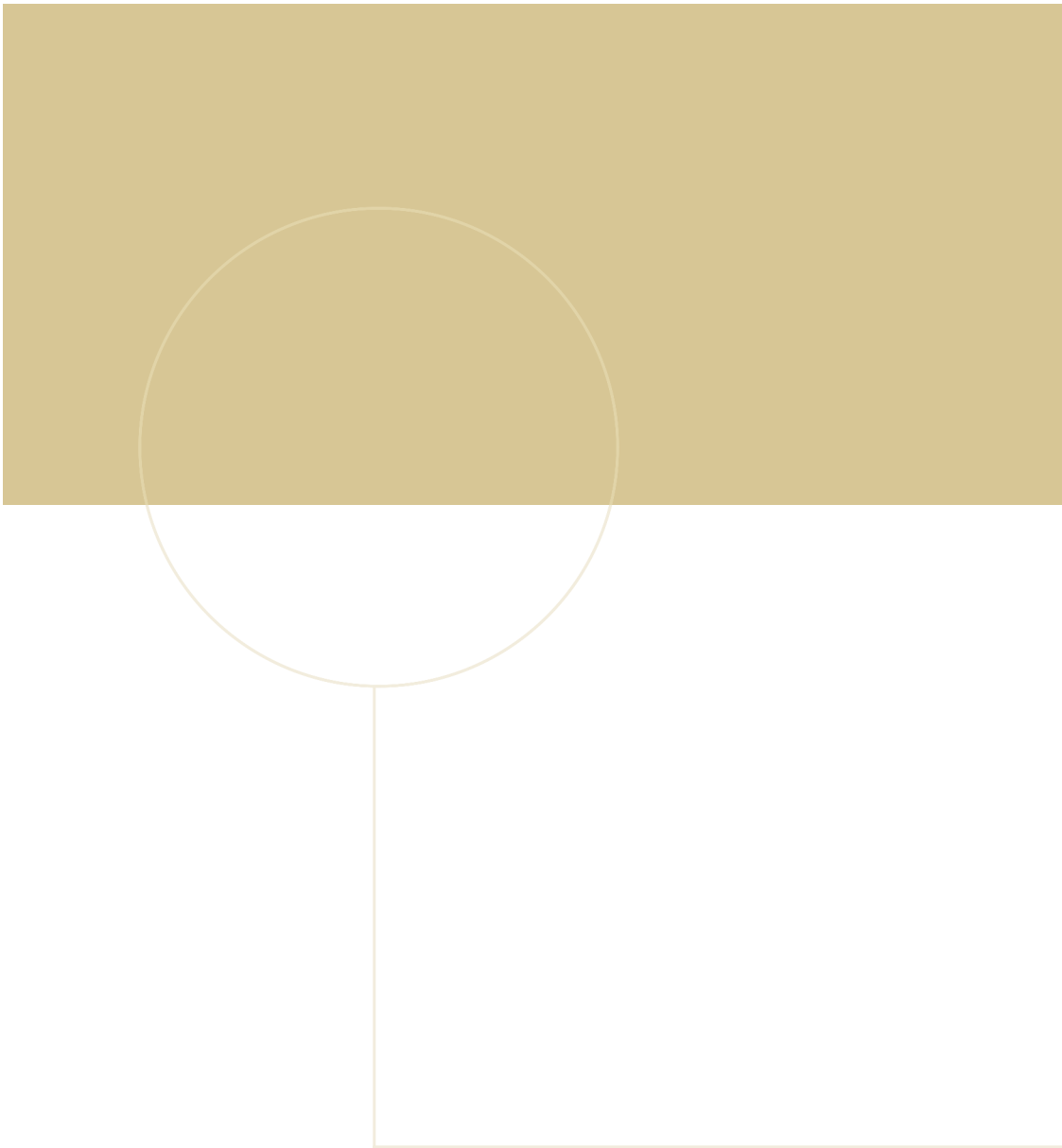

NTNU

Kunnskap for en bedre verden